

Богољуб Шијаковић¹

Оригинални научни рад
UDK 94(100)"1914/1918":930.85
DOI 10.7251/POL1509009S

ВЕЛИКИ РАТ, ВИДОВДАНСКА ЕТИКА, ПАМЋЕЊЕ²

О историју идеја и Спомену Жртве

GREAT WAR, ETHICS OF VIDOVDAN, MEMORY

Abstract: *Beginning with a characterization of contemporaneity (dominance of the financial sector and high technology, politicization of economy, ideological use of culture and control of the capacity for thought) and a brief analysis of expansionism (political, economic, cultural) on the eve of the Great War, the author embarks on a more detailed description of the spiritual situation in the wake of the Great War: in philosophy, literature, art, as well as the national-political programmatic texts and war propaganda publications of German intellectuals of the time. The continuity of the Austro-Hungarian colonial policy towards the Balkans and Serbia culminates in instigating a preventive war against Serbia by the elites in Berlin and Vienna, which is of importance with regard to the question of responsibility for the war, guided by concrete aims of war in which causes for war are reflected. These war elites wanted to declare the assassination in Sarajevo as the cause of war, which in fact was a political assassination and tyrannicide. The freedom movement of democratic youth, Mlada Bosna (Young Bosnia), needs to be viewed in the European context as inspired by the Serbian tradition of the cult of Kosovo and the ethics of Vidovdan (St Vitus' Day) which speaks both about the victim's sacrifice as sublimation of history and about just suffering as elements of identity. Historical memory suggests that historical responsibility is transgenerational. The epic proportions of Serbian suffering in the Great War have additionally encouraged the positing of the theme of St Vitus' Day Temple (Vidovdanski Hram) as envisaged by Ivan Meštrović. The foundations of this idea were shaken by Miloš Crnjanski who, in his "Lyrics of Ithaca", succeeds in returning to Vi-*

---

¹ Редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду

² Рад је настао у оквиру пројеката бр. 179078 и бр. 179064, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Такође, поједини дијелови рада изложени су на свечаној академији Голијског сабора културе „Први свјетски рат: 100 година“ у књижари Матице српске у Подгорици 25. октобра 2014, на научном скупу „Млада Босна и идеја националног ослобођења“ на Факултету политичких наука у Бањалуци 24. новембра 2014. и на међународном научном скупу „Православни свет и Први светски рат“ на Православном богословском факултету у Београду 6. децембра 2014.

dovdan (St Vitus' Day) the inexhaustible national power of validity. Because of enormous Serbian military and civilian casualties in recent history, the need to establish a Victim's Sacrifice Memorial, in our day has identity and existential, ethical and ontological significance for the Serbian nation.

Keywords: *Contemporaneity, expansionism, Great War, spiritual situation, Ideas of 1914, intellectuals, Habsburg Monarchy, Serbia, preventive war, responsibility for the war, Mlada Bosna (Young Bosnia), the ethics of Vidovdan (St. Vitus' Day), memory, victim, identity, history, St Vitus' Day Temple (Ivan Meštrović), Miloš Crnjanski (Lyrics of Ithaca), Victim's Sacrifice Memorial.*

Анстракт: *Полазећи од карактеризације савремености (доминација сектора финансија и високе технологије, политизовање економије, идеолошка употреба културе и контрола способности мишљења) и кратке анализе експанзионизма (политичког, економског, културног) уочи Великог рата, аутор детаљније описује духовну ситуацију пред Велики рат у философији, књижевности, умјетности, као и национално-политичке програмске текстове и ратну пропагандну публицистику њемачких интелектуалаца тог времена. Континуитет аустро-угарске колонијалне политике према Балкану и Србији кулминира у подстрекивању на превентивни рат против Србије од стране елита у Берлину и Бечу, што је важно за питање одговорности за рат, који се води са конкретним ратним циљевима у којима се огледају узроци рата. Ове ратне елите хтјеле су да као узрок рата прогласе Сарајевски атентат, који је уствари политички атентат и тираноубиство. Ослободилачки покрет демократске омладине Млада Босна треба посматрати и у европском контексту и као инспирисан српском традицијом култа Косова и Видовданске етике, која говори о жртви као сублимацији историје и праведном страдању као елементу идентитета. Историјско памћење сугерише да је историјска одговорност трансгенерациска. Епске размјере српског страдања у Великом рату додатно су подстакле тему Видовданског Храма по замисли Ивана Мејстровића. Темеље ове замисли пољуљао је Милош Црњански и „Лириком Итаке“ вратио Видовдану неисцрпну народну снагу важења. Због огромних војних и цивилних српских жртава у новијој историји потреба да се успостави меморијална установа Спомен Жртве има данас за српски народ идентитетски и егзистенцијални, етички и онтолошки значај.*

Кључне речи: *Савременост, експанзионизам, Велики рат, духовна ситуација, Идеје из 1914, интелектуалци, Хабзбуршка монархија, Србија, превентивни рат, одговорност за рат, Млада Босна, Видовданска етика, памћење, жртва, идентитет, историја, Видовдански Храм (Иван Мештровић), Милош Црњански (Лирика Итаке), Спомен Жртве.*

1. Дијагноза времена

Историја дакако није пуко протицање времена, па чак ни испуњеност временског тока некаквим догађајима. Историјски догађаји одигравају се у времену људске егзистенције, које карактерише испреплетеност и интегрисаност временских хоризоната прошлости, садашњости и будућности. Ми из садашњости разумијевамо и тумачимо прошлост, а наши циљеви у будућности одређују поступке у садашњости. Ако су наши историјски циљеви мотивисани идеалима слободе и правде – онда ми и на тај начин у историјску пролазност уносимо перспективу вјечности. Насупрот томе, једна од одлика наше савремености је инсистирање на пролазности тренутка и диктатура безначајности догађања, што заправо треба да замагли перспективу вјечности.

Нашу савременост карактерише доминација у секторима финансија и високе технологије, што условљава константно повећавање неједнакости међу људима и народима. Економски опстанак и развој многих држава зависи од испуњавања политичких услова (то је политизовање економије), а политичка стабилност и политичке структуре зависе од економских уступака инвеститорима (то је економизовање политике). Одиграва се успостављање контроле над глобалним ресурсима, над тржиштем, финансијама и информацијама. За одржавање оваквог стања користи се стратегија масовног медијског заглупљивања и политичке демобилизације; „глобални играчи“ намећу културне моделе и поново заоштравају стари проблем идеолошке употребе културе, наиме употребе културе у сврху оправдавања и јачања доминације изван поља културе; предузима се фрагментација друштва да се не би могао артикулисати један масовнији покрет економског и културног опоравка као основа политичке самосталности. Академска (интелектуална) левича конвертовала се у постмодернизам, мултикултурализам, критичку теорију, наиме у теоријске стратегије које све у свом фокусу имају културу, а не економију – која је толико доминантна да је у стању да конструише културне обрасце понашања и да их користи за манипулацију. Друштвене науке су у бар двострукој кризи: искуство њи-

хове злоупотребе од стране структура моћи је изобилно и евидентно, а енормни напредак природних наука омогућио је овима не само преузимање тема друштвеним наукама него и већу вјеродостојност. Људски ум се заплео у бескрајне интерпретације и (де)контекстуализације, запао је у несавладиву информисаност и привид знања. На дјелу је суптилни, орвеловски тоталитаризам: контролише се само мишљење као људска способност, а да више не постоји утврђено ‘мишљење’, – оно је дневно промјенљива роба; у флуид се претварају све духовне тачке ослонца, сви животни оријентира, вриједности и увјерења. Свакодневно сазнајемо шта је све постало могуће, али ко треба да нам одговори на питање шта је све допуштено?

Ово је владајуће и овладавајуће идеолошко стање духа³ у ком се предузима деконструкција и фикционализација историјске прошлости и традиције као предуслов за њихову функционалну конструкцију (тзв. ревизију). Још стручније речено: предузима се брутално насиље и безочно лагање ради доминације и пљачке. Као пред Први свјетски рат, у доба комплексног експанзионизма, када су европске земље запосиједањем колонија успоставиле политичку и економску доминацију, која је онда покривана и прикривана њиховом тобожњом цивилизаторском мисијом. (Почетком XX вијека европској експанзији почеле су да својим претензијама конкуришу САД и Јапан.) На цивилизаторску мисију позивала се и Аустроугарска након што је по Берлинском конгресу 1878. окупирала Босну и Херцеговину на 30 година и потом је 1908. анектирала.

2. Експанзионизам као увертира

Експанзионизам не само да претходи Великом рату него на њега узрочно дјелује. У разним сферама живота (политика, економија, култура) експанзионизам⁴ постаје феномен времена, видљив до данас. (Паралеле и сличности с данашњим стањем остављам овдје по страни.)

³ Нешто више о кратко описаном стању ствари писао сам у чланку „Философија и теологија у контексту савремености“, *Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати*, књ. 15, Зборник радова научног скупа (ПБФ Београд, 14. децембар 2013), прир. Б. Шијаковић, Београд: Православни богословски факултет 2014, 121-126.

⁴ У даљем приказу ослањам се на добар увид и преглед који даје Пјер Ренувен (1893–1974), и сам учесник Великог рата и војни инвалид: Pierre Renouvin, *La Crise européenne et la Première Guerre mondiale*, Paris: Presses universitaires de France ³1948 (¹1934, ⁴1962, ⁵1969; [Paris]: A. Sauret 1972, préface de Adrien Dansette) = *Европска криза и први свјетски рат*, прев. N. Berus, Zagreb: Naprijed 1965, нарочито стр. 9-24.

– Економска експанзија: Развијеним европским земљама потребно је тржиште за вишак производа, а сировине и храна за сопствену индустрију и становништво. Оне настоје да у ваневропским државама добију трговинске повластице и монополе. Нпр. „уговори о насељавању“ дају енглеским, француским или њемачким држављанима у земљама Јужне Америке право куповине земљишта, право слободне трговине под повољнијим условима него што их имају домицилни држављани и право слободног вршења вјерских обреда. У земљама Азије европске владе су за своје држављане издејствовале специјални положај екстериторијалности који их изузима од локалног општег права. У Османском царству Европљани имају трговинске, пореске, вјерске и правосудне бенефиције. Развијен је читав систем гаранција да би се штитили привилеговани интереси, наиме да се повећа извоз из европских држава, а успостављањем колонија и кроз повољне концесије да се организује експлоатација пољопривредних и рудних богатстава у ваневропским државама. То је условило развитак саобраћајних капацитета и извоз европског капитала наравно по већим каматним стопама. Финансијска експанзија праћена је економским и политичким притисцима и резултује успостављањем политичког утицаја и доминације. Овај процес је праћен исељавањем европског становништва (Европу је од 1900. до 1914. напустило око двадесет милиона становника). Емигрира углавном сиромашно и витално становништво, што је за владе политички и социјално корисно јер предупређује немире.

– Експанзија политичких идеја: Политички либерализам (парламентаризам, слобода штампе, индивидуална права) у Европи почетком XX вијека представља цивилизацијски стандард. У ваневропским државама површно се опонаша прихватање либералних начела, али се у пракси ова начела изигравају.

– Вјерска експанзија: Европске хришћанске конфесије настојале су да организованом мисијом рашире јеванђеље, наиме европску хришћанску цивилизацију. Изван Европе у првим годинама XX вијека дјеловало је шеснаест хиљада римокатоличких и осам хиљада протестантских мисионара с циљем да ваневропско становништво преобрате не само у вјери него у социјалном и политичком па и привредном понашању. Ово цивилизацијско преобраћање често је представљало претходницу економског продора и припомоћ у колонизовању. Почетак XX вијека карактерише неспособност Римокатоличке цркве да се споразумије с интелектуалним и социјалним духом времена и да се приближи

тежњама савременог друштва. Вјерско буђење у Европи карактеристика је нарочито почетка ратних непријатељстава.

– Интелектуална експанзија: У философији, књижевности, ликовној и музичкој умјетности експанзија је много мања него што би се очекивало, али припрема много дубље промјене него што се жељело. У годинама пред Први свјетски рат историографски рад је био изузетно плодан и подигнут на виши научни ниво у погледу учености, способности за систематизацију и генерализацију, методичке самосвијести и критичког духа. Но рат је много тога прекинуо.

„Распаливши међу народима осветољубивост и мржњу, распаљујући национални понос и изазивајући осјећање презира или жеље за осветом, наметнуо је [рат] ширењу науке најгрубљу присилу. ‘Ратни дух’ је деформисао добар дио интелигенцијâ и често осудио на ћутање оне који свој идеал непристрасности нису хтјели жртвовати тренутним страстима. Историчари су често били ‘мобилисани’ у службу пропаганде. Тежња за истином и жеља да се схвати гледиште другог биле су одбачене. То приморавање било је потребно дакако у националном интересу, али је оно историчару одузимало слободу мисли и независност духа који су потребни за његово дјело. Ипак су поглед на велике догађаје који су потресали свијет и проблеми који су се постављали у политичком, економском и социјалном животу пружали прилику да се кроз чињенице боље оцијене узајамне реакције и да се боље проникне у неке аспекте колективне психологије. Након кризе, кад опет дођу мир и спокојство, историчари ће ширим образовањем и богатијим искуством бити способнији да боље схвате прошлост.“⁵

Рат је разорио интелектуални живот, донио животне проблеме супротстављене духовном животу, осиромашео је интелигенцију, покидао међународне контакте, онемогућио нормалну размјену интелектуалних творевина, узроковао губитак живота нарочито најмлађих интелектуалаца. Но рат је донио нове импулсе нарочито за примијеђену науку и инспирације за умјетничко стваралаштво.

---

⁵ P. Renouvin, *Evropska kriza i prvi svjetski rat*, 1965, 608-609.

3. Духовна ситуација пред Велики рат

Свјетски бестселер 1910. и наредних година била је књига Нормана Ејнцела (Ralph Norman Angell, 1874–1967) Велика илузија, која је убрзо преведена на неких 25 језика (само у једној години на петнаест).⁶ Ејнцел је убјеђивао свјетску публику да услед привредне и финансијске глобализације до рата више никада не би требало да дође, наиме привреде европских земаља су до те мјере испреплетене и интегрисане да би рат и за побједника имао тако велике губитке и био толико деструктиван да би био узалудан (*futile*), што милитаризам чини превазиђеним (јер не може да служи као средство рјешавања политичких и економских проблема).⁷ Рат је убрзо дошао, прво Балкански па онда свјетски, Велики. – Истовремено, њемачки коњички генерал Фридрих фон Бернхарди (*Friedrich Adolf Julius von Bernhardt, 1849–1930*) објавио је 1912. поред двотомне књиге О данашњем рату и веома популарну књигу Њемачка и слједећи рат (која је већ наредне године штампана у шестом издању, а одмах по објављивању преведена је на француски и енглески, да би у Великој Британији већ 1914. имала девето издање).⁸ Након што је начелно образложио право и дужност да се поведе рат, Бернхарди је устврдио да је рат између великих сила неизбјежан, а пошто је Њемачка пред алтернативом да постане свјетска сила или да пропадне (*Weltmacht oder Niedergang*), онда се она мора припремити за рат у ком би ујединила читав њемачки народ и освојила нове колони-

⁶ Ејнцел је у пацифистичком духу 1909. објавио буклет *Европска оптичка илузија (Europe's Optical Illusion)*, London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co. 1909), који је у априлу следеће године прерађен објавио као књигу *Велика илузија (The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power in Nations to their Economic and Social Advantage)*, London: William Heinemann 1910); услиједила су издања: јун 1910, новембар 1910, јануар 1911, април 1911, мај 1911. двапут, јул 1911, новембар 1911, јануар 1912, април 1912, септембар 1912, октобар 1912, новембар 1912, итд., док је упоредо штампано америчко издање: *The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power to National Advantage*, New York and London: G.P. Putnam's Sons 1910, 1911, 1913, Fourth Revised and Enlarged Edition 1913. Наравно да се није дуго чекало ни на њемачки превод (под насловом „Погрешна рачуница“ – *Die falsche Rechnung: Was bringt der Krieg ein?*, Berlin-Charlottenburg: Vita 1913).

⁷ О томе видјети J. D. B. Miller, *Norman Angell and the Futility of War*, Macmillan 1986, као и нову општу студију Martin Ceadel, *Living the Great Illusion: Sir Norman Angell, 1872–1967*, Oxford: OUP 2009.

⁸ Friedrich von Bernhardt, *Vom heutigen Kriege*, Band 1: *Grundlagen und Elemente des heutigen Krieges*, Band 2: *Kampf und Kriegführung*, Berlin: Mittler 1912; *Deutschland und der nächste Krieg*, Stuttgart: Cotta 1912, ⁹1913 = *Germany and the Next War*, London: Edward Arnold 1912, ⁹1914. Подробну анализу идејног контекста предузео је Fred Bridgham, „Bernhardt and ‘The Ideas of 1914’“, in: Fred Bridgham, ed., *The First World War as a Clash of Cultures*, Rochester, NY: Camden House 2006, 183–213.

је.⁹ Пацифиста Ејнцел је након рата до ког по њему није требало доћи објавио 1921. књигу *Плодови побједе*¹⁰ као наставак Велике илузије, да би показао да је био у праву, – као што је генерал Бернхарди пожурио да 1920. „након искустава свјетског рата“ објави књигу *О рату будућности*¹¹, да би показао да ће бити у праву. Ејнцел је 1933. добио Нобелову награду за мир, а Бернхарди није поживио до те године кад је на власт у Њемачкој дошао онај који би по њему без премца могао добити награду за рат. – Године 1921. објавио је Чарлс [тј. Карел] Вовичка (Charles Joseph Vopicka тј. Karel Josef Vopicka, Dolni Hbity близу Прага 1857 – Чикаго 1935; изванредни посланик и опуномоћени министар Сједињених Америчких Држава у Румунији, Србији и Бугарској 1913–1920) књигу *Тајне Балкана* у којој на добром познавању прилика заснива своје предвиђање о будућности мира у Европи: главна препрека за мир и стабилност у Европи годинама је била Аустроугарска, па је њеном подјелом отклоњен најважнији узрок нестабилности и ратова у Европи, а пошто Њемачка из финансијских и економских разлога и зато што је њен народ определијелен за демократију и антимилиитаризам неће поново жељети да поведе неки рат, онда остаје да се Турска ограничи на Малу Азију, Бугарска праведно казни, ријеша питање Ирске и рашчисти ситуација у Русији – да би Европа уживала у благодатима мира.¹²

Философија и књижевност дају пред Велики рат значајне прилоге.¹³ Едмунд Хусерл (Edmund Husserl, 1859–1939) објављује *Идеје за чисту феноменологију и феноменолошку философију* (*Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, Halle a. d. Saale 1913). Исте 1913. Макс Шелер (Max Scheler, 1874–1928) објављује *Прилог феноменологији и теорији осјећања симпатије и о љубави и мржњи* (*Zur Phänomenologie und Theorie der Sympathiegefühle und von*

⁹ О томе да Бернхарди „са великом прецизношћу погађа намере званичне Немачке“ видјети Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszieldpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf: Droste 1961, 31 = Fric Fišer, *Posezanje za svetskom moći: Politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914–1918*, Beograd: Filip Višnjić 2014, 28-29.

¹⁰ N. Angell, *The Fruits of Victory: A Sequel to „The Great Illusion“*, London: W. Collins Sons & Co. 1921; поново је одмах услједило њемачко издање: *Die Früchte des Sieges*, Berlin: Hans Robert Engelmann 1922.

¹¹ F. von Bernhardi, *Vom Kriege der Zukunft: Nach den Erfahrungen des Weltkrieges*, Berlin: Mittler 1920.

¹² Charles J. Vopicka, *Secrets of the Balkans: Seven Years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe*, Chicago: Rand, McNally & Co. 1921 = Čarls Dž. Vopicka, *Tajne Balkana: Sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, prev. O. Potežica, Beograd: Službeni glasnik 2009, 377-381. (Ово поглавље носи наслов „Будући европски ратови нису вјероватни“.)

¹³ Једну културну панораму године 1913. ауторски описује Florian Illies, *1913. Der Sommer des Jahrhunderts*, Frankfurt/M: Fischer 2012 = Florijan Ilijes, *1913. – Leto stoleća*, prev. S. Krajčević, Beograd: AED Studio 2014.

Liebe und Hass, Halle 1913) и Формализам у етици и материјална вриједносна етика (*Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, Halle 1913, други дио 1916), а Карл Јасперс (Karl Jaspers, 1883–1969) Општу психопатологију (*Allgemeine Psychopathologie*, Berlin 1913). Зигмунд Фројд (Sigmund Freud, 1856–1939) у Тотем и табу (*Totem und Tabu*, Wien 1913) бави се проблемом инцеста. Освалд Шпенглер (Oswald Spengler, 1880–1936) од 1911. посвећено пише Пропаст Запада, но сачекао је 1918. да потврду резонантног наслова овјери Велики рат (*Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, том 1: *Gestalt und Wirklichkeit*, Wien 1918; том 2: *Welthistorische Perspektiven*, München 1922).

Године 1913. осамљени Марсел Пруст (Marcel Proust, 1871–1922) почиње да објављује У трагању за изгубљеним временом, излази наине први том Пут ка Свану (*À la recherche du temps perdu: Du côté de chez Swann*; читаво дјело је отимано од болести и смрти између 1908. и 1922. а објављено од 1913. до 1927). Томас Ман (Thomas Mann, 1875–1955) је 1912. објавио Смрт у Венецији (*Tod in Venedig*) и од 1913. испишује странице Чаробног бријега (*Der Zauberberg*, Berlin 1924). Франц Кафка (Franz тј. František Kafka, 1883–1924) у једном септембарском даху од осам сати 1912. написао је и следеће године у лајпцишком часопису *Arkadia* објавио приповијетку Осуда (*Das Urteil: Eine Geschichte für Felice B.*). Џејмс Џојс (James Joyce, 1882–1941) је пред сам рат објавио збирку приповједака Даблинци (*Dubliners*, 1914; писано између 1904. и 1907) и одмах почео рад на Уликсу (*Ulysses*, Paris 1922). Херман Хесе (Herman Hesse, 1877–1962) је у зиму 1912/13. написао и 1914. објавио роман Росалда (*Rosshalde*, Berlin 1914), а Роберт Музил (Robert Musil, 1880–1942) је те 1914. објавио ратнохушкачки текст „Европејство, рат, Њемство“ („*Europäertum, Krieg, Deutschland*“, *Die Neue Rundschau* 25, September 1914), да би након ратног искуства дошао 1921. до Човјека без особина (*Der Mann ohne Eigenschaften*; прва књига изашла је 1930). Но већ је либерал Валтер Ратенау (Walther Rathenau, 1867–1922), индустријалац, политичар, писац, жртва политичког атентата, популарним књигама Прилог критици времена (*Zur Kritik der Zeit*, Berlin 1912) и О механици духа (*Zur Mechanik des Geistes*“, Berlin 1913; три издања у овој години) настојао да се модерном „механизовању свијета“ успротиви „царством душе“.

Артур Конан Дојл (Sir Arthur Conan Doyle, 1859–1930) објавио је 1912. роман Изгубљени свијет (*The Lost World*), у ком се запутио да у јужноамеричкој џунгли нађе праисторијске животиње, и није послао Шерлока Холмса да нађе Титаник који је те 1912. имао катастрофу којој Холивуд трајно не може да одоли. – Године 1913. Игор Стравински-

(Игорь Фёдорович Стравинский, 1882–1971) праизводи превратнички балет Посвећење прољећа, дадаиста Марсел Дишан (Marcel Duchamp, 1887–1968) свој први редимејд Точак бицикла, Казимир Маљевић (Казимир Северинович Малевич, 1878–1935) слика Дрвосјечу и први пут Црни квадрат, због чега је он сâм овај чин наводио као рођење супрематизма; Оскар Кокоска (Oskar Kokoschka, 1886–1980) слика Вихор и Лице жене; – сви они 1913. стварају најутицајнија дјела. Дајући израза својој анархичној машти и згражајући се над логиком, избјеглице из различитих земаља покренули су у Цириху 1916. дадаизам, покрет ограниченог утицаја, који илуструје потребу за супротстављањем „агонији времена“ и „обмани разума“, за отклоном од прошлости и бјекством од традиције. – Страх од неподношљивог вишка историје и бјекство од непожељног идентитета и данас су срачунати фактори за контролисање људског понашања.

Младобосанац, чудесни Димитрије Митриновић (1887–1953) у прољеће 1912. пише програмски текст „Прва редакција Општег Програма за омладински клуб Народно Уједињење“ (објављено анонимно у Београду 1912), 1913. у наставцима у Босанској вили објављује „Естетичке контемплације“, а 27. фебруара 1914. држи у Минхену предавање о Кандинском (Василий Васильевич Кандинский, 1866–1944)¹⁴, с којим га везује пријатељство и ангажман да окупи истакнуте европске интелектуалце око стварања паневропске културе као „основе будућности“, наиме превазилажења подјела и сукоба. Но услед избијања ратног сукоба принуђен је да почетком августа 1914. умакне у Енглеску, кад и Кандински у Швајцарску.

4. „Идеје из 1914.“ etc.

Национално настројени њемачки интелектуалци реаговали су на избијање Великог рата формулисањем национално-политичког програма „Идеје из 1914.“ о преобликовању Њемачке укидањем „идеја из 1789.“ тј. идеала Француске револуције (слобода, једнакост, братство). Израз „идеје из 1914.“ (Ideen von 1914) изумио је већ у првим данима рата њемачки економиста и социолог Јохан Пленге (Johann Plenge, 1874–1963)¹⁵, популарисао га је у истоименом пропагандном спису

¹⁴ Видјети Shulamith Behr, „Wassily Kandinsky and Dimitrije Mitrinovic: Pan-Christian Universalism and the Yearbook ‘Towards the Mankind of the Future through Aryan Europe’“, *Oxford Art Journal* 15.1 (1992) 81-88.

¹⁵ Упор. његов програмски и пропагандни спис: Johann Plenge, *1789 und 1914: Die symbolischen Jahre in der Geschichte des politischen Geistes*, Berlin: Springer 1916; исцрпно о томе: Joachim

шведски политиколог и конзервативни политичар Рудолф Ђелен (Johan Rudolf Kjellén, 1864–1922, иначе изумитељ термина ‘геополитика’)¹⁶, а етаблирани хуманистички интелектуалци одмах су га прихватили у сврху идеолошког осмишљавања рата. „Идеје из 1914.“ ослањају се на ранији романтички став о посебности њемачке културе, друштва и политике, који сада треба да идеолошки утемељи њемачка ратна стремљења; оне се усмјеравају пропагандно против енглеских ‘ситних трговачких душа’ (Krämerseelen), француске тј. ‘галске површности’ (gallische Oberflächlichkeit) и ‘словенског деспотизма’ (slawischer Despotismus) и изричито нападају енглески парламентаризам и француску демократију, умјесто којих се за рјешење проблема њемачког класног друштва нуди бескласна ‘рововска заједница’ (Schützengrabengemeinschaft, заједница војника на фронту, одвојених од цивилног живота, изједначених у смртној опасности и страдању). Један органски појам народне заједнице (Volksgemeinschaft) супротставља се идеалу друштвене једнакости какав је била донијела Француска револуција.

„Идеје из 1914.“ утицале су на „Апел културном свијету“ (Aufruf an die Kulturwelt) тј. „Манифест деведесеттројице“ (Manifest der 93) првопотписаних њемачких научника, умјетника и писаца од 4. октобра 1914, у чијем писању је значајно учествовао Лудвиг Фулда (Ludwig Fulda, 1862–1939) давши му стилску форму Лутерових „95 теза“. Апел је требало да оповргне оптужбе ратних противника због њемачких бруталних злочина над цивилима приликом инвазије на иначе неутралну Белгију (Rape of Belgium, „силовање Белгије“), нарочито због разарања старог, од 1425. универзитетског града Лувена и спаљивања ненадокнадивог фонда средњовјековних рукописа и књига Универзитетске библиотеке¹⁷, што је дало повода да се Њемци прикажу као културоцидни варвари. За ауторе „Манифеста“ све је то била нужна самоодбрана. Ефекат апела био је супротан његовој намјери, која је била заправо неприхватљива: рат оправдава њемачка култура као израз на-

---

Müller, *Die „Ideen von 1914“ bei Johann Plenge und in der zeitgenössischen Diskussion: Ein Beitrag zur Ideengeschichte des Ersten Weltkrieges*, Neuried: Ars Una 2001; Steffen Bruendel, *Volksgemeinschaft oder Volksstaat: Die „Ideen von 1914“ und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg*, Berlin: Akademie Verlag 2003.

¹⁶ Rudolf Kjellén, *Die Ideen von 1914: Eine weltgeschichtliche Perspektive*, Leipzig 1915.

¹⁷ Универзитетска библиотека у Лувену основана је 1636. У склопу репресалија њемачких трупа, у ноћи између 25. и 26. августа 1914. спламћело је десетине рукописа, 800 инкунабула и 300.000 књига. Разарање се поновило у Другом свјетском рату 16. маја 1940, кад је изгорјело 900.000 књига. Тада је у њемачком бомбардовању Београда без објаве рата 6. априла 1941. уништена и Народна библиотека Србије са непроцењивим и ненадокнадивим рукописним фондом.

ционалне свијести о посебном путу („Sonderwegsbewußtsein“).¹⁸ А одмах је улиједила још радикалније формулисана „Декларација универзитетских наставника Њемачког Рајха“ (Erklärung der Hochschullehrer des Deutschen Reiches) од 16. октобра 1914. са више од 3000 потписника. Аутор изјашњења, по ком је Велики рат уствари одбрамбени рат њемачке културе, а спас читаве европске културе зависи од побједи њемачког милитаризма (без ког не би било њемачке културе), био је конзервативни, пруским патриотизмом задојени, гласовити класични филолог Улрих фон Виламовиц-Мелендорф (Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, 1848–1931), један од потписника претходног „Манифеста“.¹⁹ На „Манифест“ и „Декларацију“ стигао је 21. октобра 1914. у Њујорк Тајмсу „Одговор британских научника њемачким професорима“ (Reply to the German Professors by British Scholars) са 120 потписа, у ком се критикују њемачка ратна доктрина и намјерна разарања у Белгији и констатује лаковјерност њемачких колега.²⁰

Ставови њемачке интелектуалне елите о дубљем смислу и потреби рата, најприје спонтано изражени а потом пропагандно употребљавани, битно су утицали на духовну мобилизацију маса. Први философ који је добио Нобелову награду (1908. за књижевност) Рудолф Ојкен (Rudolf Christoph Eucken, 1846–1926), потписник „Манифеста“, рат је тумачио као „свјетско искушење њемачке продуктивности“ (Weltbewährungsprobe deutscher Innerlichkeit), као прилику да се спаси „култура душе“.²¹ Томас Ман тада само у Њемачкој види стваралачку и дубокоумну, честиту и одважну, аутентичну културу, док насупрот томе друге европске државе оличавају тек цивилизацију, која је стерилна и површна, подмукла и благоглагољива.²² Протестантски теолог Ернст

¹⁸ Видјети Jürgen von Ungern-Sternberg, Wolfgang von Ungern-Sternberg, *Der Aufruf „An die Kulturwelt“: Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg*, 2., erweiterte Auflage, Frankfurt/M.: Peter Lang 2013.

¹⁹ Након патриотских предавања с почетка рата (U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Reden aus der Kriegszeit*, Berlin: Weidmann 1915), губитка сина на источном фронту и нарочито сазнања о размјерама ратне деструкције и страдања, Виламовиц је промијенио однос према рату. Иначе, плејада класичних филолога XX вијека ученици су овог изузетног научника: Hans von Arnim, Eduard Fraenkel, Hermann Fränkel, Paul Friedländer, Johannes Geffcken, Alfred Gercke, Richard Harder, Felix Jacoby, Werner Jaeger, Paul Maas, Max Pohlenz, Karl Reinhardt, Wolfgang Schadewaldt, Eduard Schwartz, Ludwig Traube; неки од њих су у вријеме нацизма морали да емигрирају у САД и Велику Британију.

²⁰ Видјети Peter Hoeres, *Der Krieg der Philosophen: Die deutsche und britische Philosophie im Ersten Weltkrieg*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2004.

²¹ Rudolf Eucken, *Die weltgeschichtliche Bedeutung des deutschen Geistes*, Stuttgart/Berlin 1914; *Die geistigen Forderungen der Gegenwart*, Berlin 1917.

²² Thomas Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Berlin: S. Fischer 1918 (писано од 1915. до 1918); упор. и три огледа која је Ман по избијању рата написао и објавио код истог издавача: *Gedanken im Kriege* (август/септембар 1914), *Friedrich und die große Koalition* (од септембра до

Трелч (Ernst Troeltsch, 1865–1923) био је убијеђен да њемачко супротстављање западној демократији треба да подстакне надиндивидуални дух заједништва.²³ Философ и психолог Вилхелм Вунт (Wilhelm Wundt, 1832–1920), такође потписник „Манифеста“, пише да плитки енглески дух одликују прагматизам и егоизмом вођени утилитаризам, па је рат за њих „нечасни разбојнички препад“ (ehrloser räuberischer Überfall), а за Њемце је то рат за слободу и самосталност.²⁴ Социолог и економиста Вернер Зомбарт (Werner Sombart, 1863–1941) у памфлету Трговци и јунаци из фебруара 1915. критикује трговачки менталитет прагматичних Енглеза, а уздиже њемачко јунаштво као препреку општој комерцијализацији и материјализацији друштва, па онда сврха њемачког милитаризма није профит него заједништво и идеализам.²⁵ Марбуршки новокантовац Паул Наторп (Paul Natorp, 1854–1924) за рат окривљује „интелектуалне подстрекиваче у Београду и Петрограду“, наиме њихов пантатаризам који се назива ‘панславизам’, а кад је рат већ ту онда је добродошао да се надвлада цивилизација, неразумни егоизам, посвећеност луксузу и оном материјалном.²⁶ Философ и социолог Георг Зимел (Georg Simmel, 1858–1918) у резонантном предавању „Криза културе“ из 1916. не само да истиче да је техника постала самосврха, а замишљена је да буде средство, да се философија удаљила од живота, а рат нас поново враћа непосредности и динамици живота и ослобађа нас терета прекомјерне културе, него је за њега овај рат „догађај који од времена Француске револуције доноси највећи преврат и највише одређује будућност“ (das umwälzendste, zukunftsbestimmendste Ereignis seit der Französischen Revolution).²⁷

децембра 1914) и *Gedanken zum Kriege* (јул 1915). Томас Ман је убрзо почео да се све изричите дистанцира од ових радова.

²³ Ernst Troeltsch, „Die Ideen von 1914“ (Rede, gehalten in der „Deutschen Gesellschaft 1914“), *Die neue Rundschau* 27, 1/5 (Mai 1916) 605-624; и као сепарат, Berlin 1916; прештампано у: Troeltsch, *Deutscher Geist und Westeuropa: Gesammelte kulturphilosophische Aufsätze und Reden*, Tübingen: Mohr 1925, 31-58.

²⁴ Wilhelm Wundt, *Über den wahrhaften Krieg*, Rede gehalten in der Altherhalle zu Leipzig am 10. September 1914, Leipzig: Kröner 1914; *Die Nationen und ihre Philosophie*, Leipzig: Kröner 1915; *Die Weltkatastrophe und die deutsche Philosophie: Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus*, Erfurt 1920.

²⁵ Werner Sombart, *Händler und Helden: Patriotische Besinnungen*, München/Leipzig: Duncker & Humblot 1915.

²⁶ Paul Natorp, „Über den gegenwärtigen Krieg: Brief eines deutschen Universitätsprofessors an einen amerikanischen Kollegen“, *Kölnische Zeitung*, 17. September 1914, 15 и даље; прештампано у: *Der Tag des Deutschen: Vier Kriegsaufsätze*, Hagen 1915, 13-33; Paul Natorp, „Löwen“, *Christliche Welt* 28 (1914) 861 и даље; *Krieg und Friede: Drei Reden*, München 1915.

²⁷ Georg Simmel, „Die Krisis der Kultur“, Rede, gehalten in Wien, Januar 1916, у: Simmel, *Der Krieg und die geistigen Entscheidungen: Reden und Aufsätze*, München/Leipzig 1917, 43-64.

Динамични философ и лабилни карактер Макс Шелер (Max Scheler, 1874–1928), који је докторирао код Рудолфа Ојкена (1897), из здравствених разлога није учествовао у Великом рату као војник, али се потрудио да то надокнади пропагандним текстовима и предавањима, посебно врло популарним и често доштампаваним панегириком *Genius рата и Њемачки рат (Der Genius des Krieges und der Deutsche Krieg, 1915)*, у ком тумачи да њемачка нација као „заједничка духовна личност“ (*Genius* је ова идеалнотипска личност), као „заједница егзистенције, живота, љубави и културе“, кроз рат долази сама себи и спознаје себе, па је свјетски рат позив на духовни препород човјека.²⁸ Шелер са усхићењем пише да је рат сасвим природан међу живим бићима, рат је важно подсјећање на вриједност живота и битан фактор у расту културе, повезан са вриједношћу светог. Велики рат је рат културе за њемачку јединственост, а његов свети смисао за Њемачку је да је он борба за правду, па је као праведни рат заправо одбрамбени рат – јер брани од уништења културне вриједности. Онда агресор није Њемачка него Енглеска, са циљем да уништи њемачки народ, што је потпуно неправедно, па према томе Њемачка брани не само себе него и правду, борећи се против тиранских сила које хоће да разоре културу и народ.²⁹

Мада су „Идеје из 1914.“, „Апел културном свијету“ и „Декларација универзитетских професора Њемачког Рајха“ не без разлога дисквалификовани као ирационална и префашистичка застрањивања, чињеница да су ове пропагандне изјаве подржали и даље развили значајни, тада и касније утицајни ствараоци њемачке науке и културе сугерише да би њихов основни семантички садржај и рационални појмовник ваљало размотрити без вриједносно негативног приступа, чак и

²⁸ Први пут изложено у чланку „Der Genius des Krieges“, *Die Neue Rundschau* XXV/10 (1914) 1327-1352.

²⁹ Max Scheler, *Der Genius des Krieges und der Deutsche Krieg*, Leipzig: Verlag der Weißen Bücher 1915, ³1917; прештампано у: Max Scheler, *Gesammelte Werke*, Bd. IV: *Politisch-pädagogische Schriften*, Bern/München 1982, 7-250, скупа са другим Шелеровим сродним оновременим текстовима: *Europa und der Krieg* (1915), *Der Krieg als Gesamterlebnis* (1916), *Die Ursachen des Deutschen Hasses* (1917), *Soziologische Neuorientierung und die Aufgabe der deutschen Katholiken nach dem Kriege* (1916). – Уз ово видјети: Н. Sebastian Luft, „Germany’s Metaphysical War. Reflections on War by Two Representatives of German Philosophy: Max Scheler and Paul Natorp“, *Themenportal Erster Weltkrieg* (2007), URL: <http://www.erster-weltkrieg.clio-online.de/2007/Article=208>, као и прегледну контекстуализацију: Goran Gretić, *Problem drugoga i stranoga: Socijalna ontologija i asimetrija etičkoga*, Zagreb: Breza 2012, 65-112: „Etika, filozofija rata i pitanje Europe: Max Scheler u kontekstu“. – Једно унеколико шелеровско настојање да се оправда рат и да му се припише дубљи културни смисао, користећи се анализом духовне ситуације уочи Великог рата, објавио је ратне 1943. године у Независној држави Хрватској плодни хрватски философ и теолог Stjepan Zimmermann (1884–1963) у књизи *Kriza kulture: Kulturno-filozofijske studije iz suvremene socijalne filozofije*, Zagreb: HAZU 1943, нарочито поглавље „Kultura i rat“ (113-145).

мимо изворног контекста, али наравно без намјере за оправдањем.³⁰ То што су њемачки интелектуалци тврдили да је рат неопходан и неминован, да Њемачка има право да поведе рат и да тај рат има дубљи смисао и идејно оправдање јер потврђује самосвојност њемачке културе супротстављене западној цивилизацији – не може добити накнадни оправдавајући смисао производњом контекста. Но то је такође било једно радикално суочење са сломом европских вриједности, са губитком вјере у умни поредак и напредак човјечанства на темељу идеала просвјетитељства и научног прогреса, суочење са духом времена у чију дијагнозу свакако спадају интересни експанзионизам и материјализам. У Њемачкој након Првог светског рата ова духовна ситуација је била још заостренија, како свједочи Ханс-Георг Гадамер (Hans-Georg Gadamer, 1900–2002):

„Био је то крај једног доба, доба либерализма, вјеровања у неограничени напредак и непорецивог вођства науке у културном животу, које доба је пропало у жестоком биткама Првог свјетског рата. Да се млада генерација, која се након рата вратила на универзитете, више није могла увјерити у ове вриједности, показало се и у философији. На фактум науке оријентисана новокантовска философија, која је владала њемачким катедром, била је код нас младих изгубила на вјеродостојности.“³¹

Данашња „духовна ситуација“, с почетка овога текста, такође провоцира одговор.

³⁰ Упор. за шири контекст: Jeffrey Verhey, *The Spirit of 1914: Militarism, Myth, and Mobilization in Germany*, Cambridge: Cambridge University Press 2000 [diss. Berkeley 1991: „The Myth of the Spirit of 1914 in Germany 1914–1915“]; Kurt Flasch, *Die geistige Mobilmachung: Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg. Ein Versuch*, Berlin: Alexander Fest Verlag 2000, и касније рефлексije у: K. Flasch, *Philosophie hat Geschichte*, Bd. 1: *Historische Philosophie. Beschreibung einer Denkart*, Frankfurt/M: Klostermann 2003, 299-318: „Geistige Mobilmachung 1914 und heute“; Steffen Bruendel, *Zeitenwende 1914: Künstler, Dichter und Denker im Ersten Weltkrieg*, München: Herbig Verlag 2014; Oliver Janz, *14: Der große Krieg*, Frankfurt/M: Campus 2013 = Оливер Јанц, *14. Велики рат*, Нови Сад: Прометеј, Београд: РТС 2014, 259-270.

³¹ Hans-Georg Gadamer, „Platos dialektische Ethik“ – beim Wort genommen“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Nr. 112 (17. Mai 1989); прештампано у: Hans-Georg Gadamer, *Gesammelte Werke*, Bd. 7: *Griechische Philosophie III: Plato im Dialog*, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1991, 121-127 = Ханс-Георг Гадамер, *Дијалог и дијалектика: Шест студија о Платону*, издабрао, превео и приредио Б. Шијаковић, Београд: ИТИ ПБФ 2012, 11-17: 12.

5. Подстрекивање на рат

Хабзбуршка монархија је на све начине осујећивала развој националне идеје код јужнословенских народа³², посебно се трудила да онемогући стварање једне веће словенске државе и противила се сваком уједињењу Србије и Црне Горе, подстицала је подјеле и сукобе супротстављајући међусобно балканске национализме, служећи се грчким, албанским и муслиманским елементима у борби против јужнословенских (наиме, практикујући опробану методу *divide et impera*), производећи нове нације и идентитете, предузимајући колонизације становништва не само с привредним мотивима него и с политичким, да би разбијала српску етничку територијалну компактност, а наравно све ово због тога да би задобила привредни и политички монопол на Балкану као извору сировина, како су то веома грубо изразиле економске одредбе Берлинског конгреса и још грубље потврдио даљи развој историјских догађаја до Првог свјетског рата.³³ Наиме, Источна криза (1875–1878) и Берлински конгрес (1878) донијели су Аустроугарској „право“ да окупира Босну и Херцеговину, а трговачким уговором из 1881. она је економски потчинила Србију и Тајном конвенцијом (1881) довела је у политичку зависност. Царински рат (1906–1911), анексија Босне и Херцеговине (1908) и настојање да се умање резултати Србије из првог Балканског рата (нпр. иницијатива 1912. да се формира „самостална“ албанска држава, Драчка криза), – све то илуструје континуитет аустроугарске колонијалне политике према Србији и Балкану.³⁴

³² Овдје упућујем на своју студију „Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији ‘другости’ Балкана“ (1999), сада у: Б. Шијаковић, *Присутност трансценденције: Хеленство, Хришћанство, Философија историје*, Београд: Службени гласник, ПБФ 2013, 148–178; ново засебно, пето издање на српском, Београд: Службени гласник 2012, гдје види односну литературу.

³³ Упор. Н. Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, Belgrad-Leipzig: Geza Kohn Verlagsbuchhandlung 1924, 16–17, 25 = Vendel, „Habsburgovci i južnoslovensko pitanje“, прев. Т. Bekić, *Treći program Radio-Beograda*, br. 92–95 (1992) 138–193: 144, 150; Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903): Борба за Балкан*, Београд: Историјски институт САНУ 1992, 211–219; I. Hadžibegović, „Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine 1878–1914. godine“, *Prilozi Instituta za istoriju*, god. XI–XII, br. 11–12 (Sarajevo 1975–1976) 310–317; Томислав Краљачић, „Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за време аустроугарске управе“, *Историјски часопис*, књ. XXXVI (1989) 11–24; Душан Дрљача, „Колонизација страног живља у Босни и Херцеговини крајем XIX века с посебним освртом на досељавање Пољака“, у зборнику *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена* (Међународни научни скуп 13–15. децембар 1994), Београд: Историјски институт САНУ, Нови Сад: Православна реч 1995, 213–224.

³⁴ Можда је и данас интересантно прочитати шта је писао у овај проблем упућени Мирослав Крлежа (1893–1981): „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–18“, *Vjesnik XXI* br. 4965 (Zagreb 29. XI 1960) 10–11, br. 4976 (13. XII 1960) 5, br. 4979 (17. XII 1960) 4–5 = М. Krlježa, *Eseji i članci*, knj. 5, Sarajevo: Oslobođenje 1979, 247–307, 256: „Da Srbiju treba podrediti austrijskim interesima, da je treba vojnički svladati i vratiti u austrijski status quo ante 1903, ta se

Беч је сматрао да треба искористити исцрпљеност Србије након два балканска рата. (То је био довољан разлог што Србији никако није одговарао рат; Пашић је био потпуно свјестан могуће катастрофе; доказ неспремности за рат је помирљив одговор Србије на ултиматум у Бечу формулисан тако да не може бити прихватљив.) Још у децембру 1912. Ратни савјет у Берлину затражио је од Министарства спољних послова да утиче на генерисање дипломатске кризе која би се искористила за превентивни рат.³⁵ У јесен 1913. њемачки цар Вилхелм II (Kaiser Wilhelm II, 1859–1941) у сусрету са аустроугарским престолонаследником Францом Фердинандом (Franz Ferdinand von Österreich-Este, 1863–1914) и министром спољних послова грофом Леополдом Берхтолдом (Leopold Graf Berchtold, 1863–1942) износи увјерење да се Аустроугарска налази под несносним притиском словенског становништва, а да Словени нису рођени да владају него да служе, и ако би Србија одбила покорност – требало би је на то натјерати: „Кад Његово Величанство цар Франц Јосиф нешто тражи, српска влада се мора покорити; а ако то не учини онда треба Београд бомбардовати и држати га толико посједнутог док се не испуни воља Његовог Величанства. ... Можете бити сигурни да ја стојим иза вас и да сам спреман извући сабљу кадгод ваш поступак то учини потребним. ... Словени нису рођени за господаре него за слуге, то им треба утувити у главу, а избити им из главе да од Београда очекују помоћ. Са Словенима као и до сад: подијели па владај.“ У децембру 1913. Вилхелм II подстрекава Аустроугарску ставом да Срби морају бити упрегнути у кола Монархије.

„Вилхелм II није само подстицао Аустрију на рат против Србије, него је чак инсистирао да се то мора предузети без одлагања и сматрао је да би било за жаљење да се таква прилика не искористи.“ (...) „[Н]емачке и аустроугарске одлуке биле су засноване на отвореној тежњи да се изазове конфликт.“³⁶

Германизовани Словенац, од 1911. деспотски намјесник Босне и Херцеговине, аустроугарски генерал Оскар Потјорек (Oskar Potiorek,

---

konsepcija u vojničkim i političkim planovima ocrtaва sve јasnije već od 1906, а преко анексије Босне 1908 и албанске кризе око балканских ратова 1912–13, она се од пријетње претвара у неприкривену дипломатску и војничку агесију.“

³⁵ Уз наредно упор. Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: Кратка историја*, Београд: Српска књижевна задруга 2014, 46-47.

³⁶ Annika Mombauer, *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus*, London: Longman 2002 = Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата: Спорења и сагласности*, прев. К. Тодоровић, Београд: Сlio 2013, 18-19.

1853–1933) у писму-одговору аустријско-пољском политичару и тада министру финансија Леону Билињском (Leon Ritter von Biliński, 1846–1923) из Сарајева у Беч 28. маја 1913. најављује ратну опцију против Србије. Потјорек се наине потпуно слаже с Билињским да ако већ тад не дође до оружаног сукоба (Waffengang) треба се систематски припремити за велики рат који је кроз неколике године неминован (für den binnen wenigen Jahren unvermeidlichen ... grossen Krieg).³⁷

„Избијање рата није било последица судбине или зле коби, него резултат намера. Да би се разумело зашто је криза ескалирала у општи рат, треба се окренути Бечу и Берлину јер је тамо рат свесно планиран...“³⁸

Гроф Форгач (Johann [János] Graf Forgách von Ghymes und Gács, 1870–1935; амбасадор у Београду 1907–1911, дакле у вријеме анексионе кризе 1908–1909. и Фридјунговог процеса 1909–1910, кад је био актер у фалсификовању докумената, што је компромитовало аустроугарску дипломатију), први сарадник министра Берхтолда, изразио је жељу себи подређеном барону Силашију (Julius [Gyula] von Szilassy, 1870–1935) да се у свим канцеларијама Министарства спољних послова истакне слоган „Serbia delenda est“ („Србија мора бити уништена“, што је варијација чувеног слогана Катона Старијег [Marcus Porcius Cato Censorius, 234–149] „Ceterum censeo Carthaginem esse delendam“). О овој Форгачевој жељи и о томе да је Форгач мрзио све што је словенско свједочи италијански дипломата Карло Сфорца (Carlo Sforza, 1872–1952; од 1916. опуномоћени посланик Италије при српској избјегличкој влади на Крфу), који притом изражава увјерење да је анексиона криза из 1909. била генерална проба за оно што се догодило 1914. и да су дипломате у Бечу 1912/13. опасност видјели у томе што, захваљујући Форгачу који је постао свемоћан у Ballhausplatz, Министарство спољних послова умјесто да дјелује као противтежа оптирању војних

³⁷ Превод Потјорековог писма Билињском објављен је 1928. у сарајевском листу *Вечерња пошта*, потом 1929. и 1931. у листу *Политика*, а недавно га је поново учинио јавно доступним Мирослав Перишић у првом броју часописа Андрићевог института *Историјске свеске* бр. 1 (Андрићград, 5. јан. 2014) 4-5, са факсимилом прве стране на стр. 2. О Потјорековој политичкој и личној мржњи према Србима пише и Билињски у својим *Успоменама*: Leon Biliński, *Wspomnienia i dokumenty*, Т. 1-2, Warszawa: F. Hoesick 1924–1925, т. 1, 264; дјелимичан превод првог тома: *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*, пријевод с пољског Z. Złodi, Sarajevo: Institut za istoriju 2004, 77: „Gospodin Potiorek, koji je prema Srbima gajio političku i osobnu netrpeljivost, iskoristio je izvanredno stanje i odmah raspustio tisuće političkih, školskih i crkvenih srpskih organizacija te im pritom konfiscirao imovinu.“

³⁸ А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, 2013, 16-17.

кругова за рат – оно их још више подстрекава.³⁹ Но није било потребно додатно подстрекивати начелника аустроугарског генералштаба, тада барона а потом грофа, Конрада фон Хецендорфа (Franz Conrad von Hötzendorf, 1852–1925), кога је на сваки помен Балкана хватала анексиоманија, а који је у једном меморандуму из 1913. написао:

„У привредном погледу Србија за Монархију која нема својих колонија представља најважније подручје извоза. ... Осим тога се мора имати у виду да је Србија изузетно плодна, даровима природе богата и у највећој мери просперитетна земља чија блага, као и њихово искоришћавање, не би требало препустити другим државама.“⁴⁰

Ово је била увертира и инспирација за летке и плакате којима је бечка ратна пропаганда засула Беч, чак и све сарајевске кафане, након Видовданског атентата 1914. са слоганима који су сада били разумљиви и онима који нису знали латински: „Alle Serben müssen sterben“ („Сви Срби морају умријети“) и „Serbien muß sterben“ („Србија мора да умрија“).⁴¹

И у Берлину је постојала нескривена намјера да се изазове рат. И постоји континуитет од Вилхелма II до Хитлера у ратним циљевима и намјерама Њемачке да се у различитим историјским условима домогне свјетске моћи, као што је темељито и аргументовано доказао Фриц Фишер (Fritz Fischer, 1908–1999) у капиталним дјелима Посезање за свјетском моћи (1961), Рат илузија (1969) и Савез елита (1979)⁴². То је још двадесетих година наслутио гласовити правник Херман Канторовиц (Hermann Kantorowicz, 1877–1940) у својој анализи „питања криви-

³⁹ Видјети Count Carlo Sforza, *Contemporary Italy: Its Intellectual and Moral Origins*, Translated by Drake and Denise De Kay, New York: E. P. Dutton & Co. 1944, 181–182.

⁴⁰ Према: Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, 31 = Vendel, „Habsburgovci i južnoslovensko pitanje“, 154.

⁴¹ Видјети: Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Београд: Завод за уџбенике 2007, 343; Gustav Regler (1898–1963), *Das Ohr des Malchus: Eine Lebensgeschichte* (1958), *Werke*, Bd. 10, hg. v. G. Schmidt-Henkel, R. Schock, G. Scholdt, Frankfurt/M: Stroemfeld, Roter Stern 2007, 46: „Mit Kreide war an die Waggons geschrieben: »Jeder Schuß ein Russ’, jeder Stoß ein Franzos’, jeder Tritt ein Brit’, alle Serben müssen sterben.« Die Soldaten lachten, als ich die Inschrift laut las. Es war eine Aufforderung, mitzulachen.“

⁴² Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf: Droste 1961, ²1962, ³1964, ⁴1971; посебно издање 1967, репр. 1977 = Fric Fišer, *Posezanje za svetskom moći: Politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914–1918*, Београд: Филип Вишњић 2014; *Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911–1914*, Düsseldorf: Droste 1969, Droste Taschenbuch 1987; *Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland 1871–1945*, Düsseldorf: Droste 1979 = *Savez elita: O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, prev. Andrej Mitrović, Београд: Nolit 1985.

це за рат“ (Kriegsschuldfrage), када је закључио да, упркос евидентном високом степену њемачке одговорности за избијање рата, њемачка пропаганда о невиности заправо треба да одведе до одбацивања читавог Версајског уговора.⁴³

6. О одговорности за рат

*„Ти си син бомбардера,
Ја праунука оног несрећног
Једноруког дечака
Који је умро кашљући крв у Терезијенитату,
Као да га нису крстили
Именом анђела благовести.
Ово је био наш век.“
Весна Голдсворти, Солунски анђео (2011) 45.*

За сваку врсту догађања постоје узроци или разлози, то јест „ништа се не догађа узалуд“, што је систематски изучио још Аристотел. Природни догађаји имају узроке, па отуд такве догађаје схватамо номолошко-каузалним објашњењем, наиме формулишемо законе који се односе на узрочно-последичне везе. Људско дјелање има разлоге (у то укључујемо мотиве и сврхе), па људске поступке схватамо телеолошко-финалистичким објашњењем, наиме разумијевамо их с обзиром на циљеве и сврхе којима људи теже. Склон сам становишту да тако треба да објашњавамо и историјско догађање, дакле не на номолошко-каузални начин него телеолошко-финалистички.⁴⁴

Узроци и разлози, мотиви и поводи, циљеви и сврхе такве масовне и масивне ратне конфронтације какав је био Велики рат комплексни су и многоврсни, од економских преко политичких до идеолошких.⁴⁵ Већ недуго након избијања Великог рата било је јасно да он

⁴³ Од 1923. до 1929. Канторовиц је по овлашћењу Рајхстага радио на извјештају о питању кривице за Први свјетски рат. Већ 1927. извјештај је био спреман за објављивање, али је то у Рајхстагу спривјечено, па је објављен тек 40 година касније: Hermann Kantorowicz, *Gutachten zur Kriegsschuldfrage 1914*, Aus dem Nachlaß herausgegeben und eingeleitet von Imanuel Geiss, Frankfurt/M: Europäische Verlagsanstalt 1967.

⁴⁴ Више о томе писао сам у чланку „Историја, моћ, идентитет“ (1995), сада у: Б. Шијаковић, *Присутност трансценденције*, 2013, 123-135, нарочито 127-130.

⁴⁵ О томе нпр. Сава Живанов, *Европа пред Први светски рат: Корени, узроци и поводи Великог рата. Од Берлинског конгреса до почетка Првог светског рата (1878–1914)*, Београд: Завод за уџбенике 2014 [ради се о допуњеном издању књиге *Rusija i raskol Evrope: Odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat. Od Berlinskog kongresa do početka rata (1878–1914)*, Београд 2005], као и зборник *Сто година од почетка Првог светског рата: Историјске и правне студије* (Зборник радова са Међународног научног скупа, уредници Јован Ђирић, Мирослав Ђо-

доноси промјене глобалних геополитичких структура, да драматично утиче на све области људског дјелања, од економије и политике до философије и књижевности. Може се рећи да је Велики рат био најзначајнији свјетскоисторијски догађај након Француске револуције, према последицама по глобалну геополитичку и финансијску структуру.

Ратни сукоб представља фазу расплета једног конфликта. Зато су узроци рата саставни дио рата, као што су то и циљеви рата тј. ратни циљеви зараћених страна. Узроци и циљеви рата играју важну улогу у оправдавању рата (имају епистемичку и интерпретативну моћ), а знају да трају и након што се положи оружје (имају онтолошку снагу важења). Ако, узимајући ово у обзир, приступимо питању узрока и разлога Великог рата (а то се радо формулише и као питање кривице за рат: *Kriegsschuldfrage*, *War Guilt Question*, *Question de la responsabilité dans la guerre*), онда је начелно важна једноставна и бистра тврдња Милорада Екмечића „за светски рат су морали постојати и светски разлози“ (из предговора трећем издању његове капиталне књиге *Ратни циљеви Србије 1914.*), као што исту важност има и његов став којим се ова књига завршава: „Циљ рата јачи је од рата.“⁴⁶ Стварни циљеви рата (у смислу преструктурисања свјетске моћи) а не њихово идеолошко представљање вјеродостојно свједоче о узроцима рата. Знамо, питање кривице за Велики рат спада међу најизученија питања у историографији уопште. То питање је такорећи у свим зараћеним странама постављено и прије него је рат почео. Једни су узроке за избијање рата истраживали да би се ослободили кривице, а други да би се оправдали мировни услови. Наравно, одговорност за рат утврђују побједници, али то је у случају Великог рата учинила и историја. Чланом 231 Мировног уговора у Версају (јун 1919) одлучено је: „Савезничке и придружене владе потврђују, а Њемачка прихвата, одговорност Њемачке и њених савезника за све губитке и штету коју су Савезничке и придружене владе и њихови становници претрпјели као последице рата који им је наметнула агресија Њемачке и њених савезника.“⁴⁷ Први свјетски рат закључен је Версајским миром, таквим миром послије ког је више тешко било дугорочно очувати мир.⁴⁸ Иако су побједници сматрали, према омиље-

---

рђевић), Београд/Андрићград: Институт за упоредно право, Интермекс, Завод за уџбенике 2014.

⁴⁶ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914.*, Београд: Филип Вишњић, Гацко: Просвјета ³2014 [Београд: СКЗ ¹1973, Београд: Просвета ²1990], стр. XII одн. 496.

⁴⁷ Упор. А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, 2013, 43.

⁴⁸ Фелдмаршал Ерл Вејвел (Archibald Percival Wavell, 1883–1950) формулисао је: „послије ‘рата за окончање рата’ изгледа да су у Паризу били прилично успјешни при склапању ‘Мира за окончање Мира’.“ Према Anthony Pagden, *Worlds at War: The 2,500-Year Struggle between East and West*, New York: Oxford University Press 2008, 407.

ној и разглашеној формулацији популарног Херберта Џорџа Велса (Herbert George Wells, 1866–1946), да је Велики рат био рат који је ставио тачку на рат, рат који би требало да је окончао све ратове.⁴⁹ Други, одложени дио Великог рата одиграо се као Други свјетски рат, а накнадно је у адаптираној репризи Балканске ратне сцене 1991–1995. разбијена Југославија и кажњена Србија. Ако би се о правди могло одлучивати изван сфере моћи, можда бисмо тек онда од Лока (John Locke, 1632–1704) и Канта (Immanuel Kant, 1724–1804) могли научити да се рат не може прекинути ‘миром’ него правдом.⁵⁰

Када се догодио Сарајевски атентат на Видовдан 1914. била је то за Беч подупрт Берлином права прилика да се повод прогласи разлогом.⁵¹ Сасвим у духу „фалсификаторске праксе аустроугарске политике“⁵², Беч је сарајевски атентат приказивао као злочиначки акт од стране припадника групе примитивних и крволочних великосрпских националиста, потпомогнутих злочиначком кликом из Србије, а жртва је престолонаследник најнапредније државе, и то у моменту када је убијени намјеравао да још више цивилизује Босну и Херцеговину. Ништа од овога није доказано као тачно, а све речено је доказано као нетачно.⁵³ Пе-

⁴⁹ H. G. Wells, *The War That Will End War*, London: Frank & Cecil Palmer 1914. Књига је настала на основу новинских чланака из августа 1914, а изашла је у октобру у три издања.

⁵⁰ John Locke, *Two Treatises of Government* (London 1690), A critical edition with an Introduction and apparatus criticus by Peter Laslett, Cambridge: At the University Press 1960: *The Second Treatise of Government* III 20 = *Две расправе о влади*, I-II, прев. К. Чавошки, Београд: Младост 1978, *Друга расправа о влади* III 20 (књ. II, стр. 20); Immanuel Kant, *Zum ewigen Frieden: Ein philosophischer Entwurf* I 1 (Königsberg 1795), *Gesammelte Schriften* (Akademie-Ausgabe), Bd. VIII, Berlin 1912, 343-344 = И. Кант, *Ум и слобода*, Београд 1974, 135-169: „Вечни мир“, 137-138.

⁵¹ Упор. М. Krleža, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–18“, *Eseji i članci*, књ. 5, 1979, 261-262: „Атентат у Сарајеву послужио је аустријској дипломацији за њену ‘добро смишљену’ навалу на коју се бечка дворска дипломација плански spremala од анексије Босне 1908. Iskористивши убојство пријестолонасљедника Фердинанда и његове supруге кнегинје Hohenberg у сврху лармојантне propagande, Austrija, spremajući се на то политичко уморство годинама, јавља се на историјској pozornici у ulozi ‘viteškoga праведника’ који ‘nad odrom nevinog kneževskog пара traži punu zadovoljštinu’. Bez obzira на то што су smрт пријестолонасљедника Фердинанда и његове morganatske supруге дворски krugovi у најближој carskoј okolini, zajedно s мађарским grofovima, pozdravili као политичко olakšanje, Сарајевски атентат trebao је да послужи аустријској дипломацији за zauzimanje ‘sretne moralne pozicije’ са које се могло pouzdano računати на konačnu likvidaciju srbijanskoga suvereniteta.“

⁵² Аутор овог изрза је Херман Вендел (Hermann Wendel, 1884–1936); упор. Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, 52 = H. Vendel, „Habsburgovci i južnoslovensko pitanje“, 167; Вендел такву аустроугарску политику оцјењује констатацијом да се „бечки властодршци ... никада нису либили да користе кривотворене документе да би уништили свог политичког противника или га пак пред светом приказали као кривца“ (45 тј. 162).

⁵³ О Сарајевском атентату још увијек је мјеродавна опсежна студија Владимира Дедијера (1914–1990), *Sarajevo 1914*, друго допуњено издање, I-II, Beograd: Prosveta 1978 [прештампано у Београду 2014; ¹1966]. Стенографске биљешке са суђења објавио је Војислав Богићевић (1896–1981), *Sarajevski atentat: Izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila*

ро Слијепчевић (1888–1964), учесник и свједок, 1925. пише: „Мора се човек осмехнути с иронијом кад погледа како извесни кругови немачки и англосаски потежу питање Сарајевског атентата као питање о кривици за Рат. Више година пред Рат осећало се у свој Европи да он долази, готово неминовно, и то да долази понајвише због пангерманских империјалистичких тенденца и супарништва Немачке наспрам Велике Британије.“⁵⁴ Више пута је истицано да је Њемачку и читаву Европу одвело у пропаст погрешно процјењивање стварности од стране Њемачке, наиме прецјењивање сопствене снаге и пренапрезање сопствене моћи праћено потцјењивањем снаге противника и његове спремности да брани своју слободу и отаџбину (за шта је најбољи примјер била мала и исцрпљена Србија); фаталан је био, и то не само за Први рат, „континуитет заблуда“.⁵⁵

Принцип је „својим пиштољем хтио да заустави Drang nach Osten“, – тако је формулисао Веселин Маслеша (1906–1943)⁵⁶ Сарајевски атентат на Видовдан 1914. је политички атентат и тираноубиство, то је индивидуална слободарска и патриотска одлука једног малољетника, одлука која је међутим била донешена и у десетинама младих и усијаних а паметних и одлучних глава припадника покрета Млада Бо-

---

Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914 g., kritička obrada, uvod i redakcija prof. Vojislav Bogičević, Sarajevo: Državni arhiv NR BiH 1954. Богичевић је објавио и другу грађу око атентата: *Sarajevski atentat 28. VI 1914. Pisma i saopštenja*, priredio Vojislav Bogičević, Sarajevo: Svjetlost 1965. Грађу је претходно, на знатно нижем научном нивоу, са уводном студијом објавио Божо Черовић, *Босански Омладинци и Сарајевски Атентат*, Сарајево: Трговачка штампариа 1930. Цветко Поповић је своје врло корисне критичке анализе разноврсних публикација о Сарајевском атентату сабрао у књигу: *Cvetko Đ. Popović, Oko Sarajevskog atentata: Kritički osvrti i napomene*, Sarajevo: Svjetlost 1969. О разним аспектима видјети зборник међународног скупа историчара (Гацко, 19-21. септ. 2013): *Sarajevski atentat 1914.*, Ђоровићеви сусрети 2013., Гацко: Српско културно и просвјетно друштво Просвјета 2014. О везама атентатора са организацијом Црна рука видјети Васа Казимировић, *Црна рука: Личности и догађаји у Србији од мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917.*, Нови Сад: Прометеј 2013 [репринт првог издања: Крагујевац/Београд 1997], 738 и даље.

⁵⁴ Pero Slijepčević, *Omladina i Sarajevski atentat*, Zagreb: Nova Evropa 1925.

⁵⁵ Видјети нпр. F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 2014, 5 и passim. – Све речено и још много тога успио је да игнорише Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane 2012 = Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, prev. A. Dragosavljević, Smederevo: Heliks 2014. Уопште о ревизионистима у историографији о Великом рату и посебно о Кларковој књизи видјети прегледну и подробну студију: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд: Одбрана 2014.

⁵⁶ Видјети нпр. F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 2014, 5 и passim. – Све речено и још много тога успио је да игнорише Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane 2012 = Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, prev. A. Dragosavljević, Smederevo: Heliks 2014. Уопште о ревизионистима у историографији о Великом рату и посебно о Кларковој књизи видјети прегледну и подробну студију: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд: Одбрана 2014.

сна, иза ког је могао стати читав српски народ у Босни и Херцеговини. Истражни судија у процесу младобосанцима Лео Пфефер (Leon Pfeffer, 1877–1952) записао је импресију: „Принцип је био пророк и апостол, који се жртвовао за своју идеју; али Сарајевски атентат није био само дјело појединца или неколицине, – он означаје почетак покрета цијеле нације која раскида и задњу карику на ланцу да би се ослободила и постала независном“.⁵⁷

7. Млада Босна и Видовданска етика

*„ал’ тирјанству стати ногом за врат,
довести га к познанију права,
то је људска дужност најсветија!“
Његош, Горски вијенац, 618-620.*

Назив „Млада Босна“⁵⁸ први је 1907. употребио Петар Кочић (1877–1916) у бањалучком листу Отаџбина, покренутом те године управо на Видовдан 15./28. јуна. У календару Просвјета за 1911. (Сарајево 1910) Владимир Гађиновић даје свом тексту наслов „Млада Босна“⁵⁹ као назив тајног омладинског покрета (слободно политичко изражавање није било могуће) који је окупио Србе, муслимане и Хрвате спремне да се боре против тиранске и угњетачке аустроугарске владавине у анектираној Босни и Херцеговини. Потом је Боривоје Јевтић (1894–1959) у сарајевској Босанској вили 1913. објавио чланак „Млада Босна“⁶⁰, а од 1918. овај назив улази у широку употребу. Младобосанци су били припадници спонтаног и романтичког националистичког и револуционарног покрета јужнословенске омладине у Аустроугарској, Србији, Црној Гори и међу иселеницима у Америци. Махом младићи, студенти и ђаци, на које су утицали Ђузепе Мацини (Giuseppe Mazzini, 1805–1872) и његова Млада Италија (La Giovine Italia, основана 1831), Баку-

⁵⁷ Видјети нпр. F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 2014, 5 и passim. – Све речено и још много тога успио је да игнорише Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane 2012 = Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, прев. А. Dragosavljević, Smederevo: Heliks 2014. Уопште о ревизионистима у историографији о Великом рату и посебно о Кларковој књизи видјети прегледну и подробну студију: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд: Одбрана 2014.

⁵⁸ О томе Svetko Ђ. Popović, *Oko Sarajevskog atentata*, 1969, 223-234; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 1978, књ. I, 223 и даље, 464.

⁵⁹ Прештампано у: Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, Сарајево: Свјетлост 1956, 70-72.

⁶⁰ Боривоје Јевтић, „Млада Босна“, *Босанска вила XXVIII бр. 24* (Сарајево, 30. децембра 1913) 337-339.

њин (Михаил Александрович Бакунин, 1814–1876), Томаш Масарик (Tomáš Garrigue Masaryk, 1850–1937), Јован Скерлић (1877–1914) и многи други, имали су интересовања за књижевност и историју, бавили се философијом и друштвеном теоријом, путовали су по свијету и интензивно комуницирали међусобно и са другима. Били су не само храбри и одлучни, племенити и пожртвовани, него и талентовани и паметни: Богдан Жерајић (1886–1910), Димитрије Митриновић (1887–1953), Владимир Гађиновић (1890–1917), Мустафа Голубић (1889–1941), Данило Илић (1890–1915), Гаврило Принцип (1894–1918), Трифко Грабеж (1895–1916), Недјељко Чабриновић (1895–1915), Вељко Чубриловић (1886–1915), Васо Чубриловић (1897–1990), Цветко Поповић (1896–1980), Мишко Јовановић (1878–1915), Јаков Миловић (1871–1916), Митар Керовић (1854–1916), Неђо Керовић (1886–1916), Лазар Ђукић (1896–1917), Иван Крањчевић (1895–1968), Бранко Загорац (1896–1941), Марко Перин (1897–1914), Драгутин Мрас (1895–1915), Јован Палавестра (1893–1959), Боривоје Јевтић (1894–1959), Јово Варгић (1888–1916), Милош Видаковић (1891–1915), Перо Слијепчевић (1888–1964), Јован Живановић (1892–1914), Вукан Круљ (1885–1916), Осман Ђикић (1879–1912), Мухамед Мехмедбашић (1886–1943), Јездимир Дангић (1897–1947), Доброслав Јевђевић (1897–1962), и многи други, којима су били блиски Иво Андрић (1892–1975), Иван Мештровић (1883–1962), Милош Црњански (1893–1977), Момчило Настасијевић (1894–1938), Милош Ђурић (1892–1967), Милан Будимир (1891–1975), и многи други.⁶¹ Национализам младобосанаца био је заправо отпор тиранији и тежња ка националном ослобођењу и уједињењу. Дефинисао га је Јован Скерлић (1887–1914): „Нови национализам значи веру у себе, ослањање на своју сопствену снагу, ‘отказ свему сужањском’ и у себи и око себе, поуздање у стару и вечну истину да у ствари слободе има само оно што се узме.“⁶²

⁶¹ Систематски приступ идејама у списатељству младобосанаца прокрчио је Предраг Палавестра (1930–2014), *Књижевност Младе Босне*, Београд: Институт за књижевност и уметност 2014 [Sarajevo: Svjetlost 1965], са додатним томом који доноси избор изворних текстова: Predrag Palavestra, *Književnost Mlade Bosne*, II: *Hrestomatija*, Sarajevo: Svjetlost 1965. Текстова младобосанаца у прилично исцрпном обиму сада је сакупио и приредио Војислав Максимовић, *Споменица Младе Босне*, књ. I-II, Пале: Српско културно и просвјетно друштво Просвјета, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства 2014. Важну грађу о политичкој и интелектуалној природи покрета Млада Босна објавио је Војислав Богићевић, *Mlada Bosna: Pisma i prilozi*, Sarajevo: Svjetlost 1954. Солидан избор текстова о младобосанској духовној атмосфери приредио је Мухарем Баздуљ у темату „Млада Босна“ часописа *Градац*, год. 37, бр. 175-176-177, Чачак 2010.

⁶² Јован Скерлић, „Нови омладински листови и наш омладински нараштај“, *Српски књижевни гласник* XXX 3 (1913) 222; J. Skerlić, *Današnji srpskohrvatski nacionalizam*, Rijeka: Izdanje knjižare G. Trbojevića 1913, 61.

Гаврило Принцип је био један од многих који су били спремни на саможртвовање за национално ослобођење. Али један је Принцип.⁶³ Он се још 1912. на гробу Богдана Жерајића, чија смрт је додатно учврстила култ жртве и спремност на саможртвовање, заклео да ће га осветити.⁶⁴ Након првог боравка у Србији донио је прегршт слободне српске земље и положио на Жерајићев гроб, како свједочи Владимир Гађиновић, који с дивљењем говори о Богдану Жерајићу – борцу против владајућег песимизма, малодушности и клонулости – да је био „предодређен за високу националну концепцију и припремљен за националну жртву“.⁶⁵ „У својој крви он носи све што се доживело и препаатило...“ „имао је огромну веру у српске патнике, сањао о њиховом буђењу и васкрсу“.⁶⁶

Јединствена личност је и Димитрије Митриновић⁶⁷, који у анонимном програмском тексту револуционарне омладине „Прва редакција Општег Програма за омладински клуб Народно Уједињење“ (Београд 1912) заговара васпитање за националну жртву, витешки дух и борбену радост⁶⁸, у „Естетичким контемплацијама“ (1913) излаже авангардни и футуристички програм у српској књижевности⁶⁹, потом (прољеће 1914) ступа у блиске везе са Кандинским и групом експресиониста „Плави јахач“ (Der Blaue Reiter), настојећи да придобије водеће евро-

⁶³ Поред наведене литературе о Младој Босни и Сарајевском атентату видјети: Драго Љубибратић, *Гаврило Принцип*, Београд: Нолит 1959; Ратко Парежанин (1896–1981), *Млада Босна и Први светски рат*, Минхен: Искра 1974; средишњи дио ове књиге прештампан је као: Ратко Парежанин, *Гаврило Принцип у Београду (Млада Босна и Први светски рат)*, Београд: Сатена mundi 2013; Радош Љушић, *Принцип Гаврило (1895–1918): Оглед о националном хероју*, Београд: Новости 2014. Веома садржајан и промишљен избор ранијих текстова о Младој Босни, Гаврилу Принципу и Сарајевском атентату са уводном студијом приредио је Милош Ковић, *Гаврило Принцип: Документи и сећања*, Нови Сад: Прометеј, Београд: РТС 2014.

⁶⁴ Упор. В. Гађиновић, *Огледи и писма*, 1956, 80-96: „Сарајевски атентат“ (1915), 93; В. Маслеша, *Млада Босна*, 1945, 135; Ј. Пфефер, *Истрага у Сарајевском атентату*, 1938, 60.

⁶⁵ Аноним, *Смрт једног хероја*, Београд: Пијемонт 1912 = В. Гађиновић, *Огледи и писма*, 1956, 117-132: „Богдан Жерајић“, 118-119.

⁶⁶ В. Гађиновић, *Огледи и писма*, 121, 124.

⁶⁷ Видјети Предраг Палавестра, *Догма и утопија Димитрија Митриновића: Почети српске књижевне авангарде*, 2. поправљено и допуњено издање, Београд: Завод за уџбенике 2003 [Beograd: Slovo ljubve ¹1977]; Andrew Rigby, *Dimitrije Mitrinović: A Biography*, York, England: William Sessions 2006 [преађено претходно издање: *Initiation and Initiative: An Exploration of the Life and Ideas of Dimitrije Mitrinović*, New York: Boulder 1984]; Слађана Миленковић, *Песничким стазама Димитрија Митриновића*, Сремска Митровица: Висока школа струковних студија за образовање васпитача 2009.

⁶⁸ Објављено у V. Bogičević, *Mlada Bosna: Pisma i prilozii*, 1954, 296-299.

⁶⁹ Димитрије Митриновић, „Естетичке контемплације“, *Босанска вила XXVIII* (Сарајево 1913) бр. 4, 49-52; бр. 5, 65-67; бр. 6, 91-92; бр. 10, 154-156; бр. 11-12, 173-174; бр. 13-14, 200-202; бр. 15-16, 223-225; бр. 17-18, 247-248; бр. 19, 268-269; бр. 20, 285 = Д. Митриновић, *Сабрана дјела*, 1-3, приредио и предговор написао Предраг Палавестра, Сарајево: Свјетлост 1991, књ. 2, 91-138.

пске интелектуалце за свој месијански и утопистички покрет „Основе будућности“, а онда се након избијања Великог рата обрео у Енглеској гдје је покретао и уређивао више угледних часописа, у којима је заступао идеје пацифизма и уједињене Европе, но истовремено се посвећујући теософији и окултизму. А на заласку свог бурног и непредвидивог трагичког живота, у писму Перу Слијепчевићу тврди да, мада је „по судби избјегао најтеже муке и напоре за вријеме свих ових ратова и преврата“, он и његов друг из младобосанских дана припадају истом „клубу жртава и страдалника“.⁷⁰

У окупираној и анектираној Босни и Херцеговини Аустроугарска се лажно представљала као цивилизатор: њен начин управљања био је колонијални и феудални, предузимала је брутално насиље, пљачкање и израбљивање становништва, расељавање и насељавање (само Њемаца је до 1914. насељено 240.000, колико се од 1878. до 1912. иселило Срба и муслимана); народ је живио у патњи, понижењу и срамоти, могућности образовања и напредовања биле су минималне, а свако супротстављање третирано је као разбојништво.⁷¹ Осим тога, у јулској кризи 1914. ултиматум, жеља за ратом и објава рата Србији приказали су Аустроугарску као неурачунљиву свјетску силу. Све вријеме револт је био неминован. Цивилизацију је Босни и Херцеговини доносио самоникли покрет гимназијске омладине Млада Босна („демократски покрет за ослобођење Југословена око српске постојеће државе“⁷²). Потреба младобосанаца за слободом (политичком, националном, личном), правдом и просвјетом свакако је цивилизацијска вриједност. И не може да се потре сталним криминализовањем. Франц Фердинанд фебруара 1913. у писму војводи од Виртемберга Албрехту (Albrecht Herzog von Württemberg, 1865–1939) назива Србе гомилом лопова, убица и хуља, шљамом. Ово морално дисквалификовање има функцију да се учини правно допустивим насиље и материјално пљачкање, – и да се притом остане цивилизован! Тада се категорије бечке културе брутално конвертују у финансијску добит са Балкана. Такву контрадикторност је садржало и касније провинцијализовање сарајевских атентатора и истовремено квалификовање атентата као узрока за свјетски рат. Уосталом, главни ослонац за политичке претензије надвојводе Фердинанда био је Карл Луегер (Karl Lueger, 1844–1910), градоначелник Беча (1897–1910), оснивач протофашистичке Хришћанско-социјалне партије

⁷⁰ Писмо из марта 1951. у Збирци Пера Слијепчевића; према: П. Палавестра, *Догма и утопија Димитрија Митриновића*, 2003 [1977, 352].

⁷¹ Упор. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo: Veselin Masleša 1987.

⁷² М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914.*, 2014, стр. XXIV.

(1893), с којим је дијелио изразити антисемитизам, због чега је Луегером био импресиониран и млади Хитлер.⁷³ Такав Фердинанд је у Сарајеву на Видовдан 1914. хтио да покаже војну силу (да би је употребио), а подмазао је Принципово оружје. Принципов политички атентат има принципијелни смисао: као тираноубиство он урачунава полагање сопственог живота на олтар слободе свог народа, и извршилац таквог чина одувијек се у свим народима слави као херој.

Младобосанци су се надахњивали управо саможртвеним јунаштвом Милоша Обилића и идејом косовске освете, надахњивали су се националним историјским искуством што су га у кристалним формулацијама чували стихови Петра II Петровића Његоша (1813–1851), које су сви дакако знали напамет. Након успона Србије и резултата балканских ратова, и младобосанци су, инспирисани мртвим косовским мученицима, доживљавали себе као живе косовске осветнике.⁷⁴ Народна епика, Косово и Видовданска етика – то су њихови оријентир и тачке ослоња. Овај идејни садржај остао је дјелатан и кад је српство пројектовано и трансформисано у југословенство. Тада двадесетдвогодишњи Милош Ђурић (1892–1967) у том духу 1914. пише⁷⁵: „Вредност једне нације треба, дакле, мерити према томе колику је победу извојевало у њој небеско начело над земаљским.“ (9) И мала нација треба да буде господар своје судбине (11), има право на слободан живот (12). Карађорђе је за Ђурића велики син Југословенске Нације (15). И заснивање философије панјугословенског национализма (22-23) има своје косовске коријене: Народ Југословенски је „дубоко на Косову рањен губитком српске царевине, и после Косова непрестано рањаван, те покретан тим највишим и најширим болом, том најтежом националном патњом, излучио своје бисерје, дао драгоцене песме...“ (30). Видовданска Идеологија „има етичку снагу да вида националне болове свима подјармљеним народима“ (36). Морални и судбински диктум Видовдана сагледаван је изричито као хришћански мартирологион: „А што у Српској Народној Песми нарочиту вредност имају принципи етички, то је за то што су оне зачињене драгим соковима пречисте филозофије Голготскога Мученика.“ (53-54) „Јер, народно наше искуство показује

⁷³ Упор. V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 1978, књ. I, 130-133; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914.*, 2014, стр. IX-X.

⁷⁴ Упор. [Владимир Иванов], „Онима који долазе“, *Зора* (Беч, новембар 1910) = В. Гафиновић, *Огледи и писма*, 1956, 65-69: 67. – О ондашњим културолошким представама Немањића, Косова, Балканске душе..., као и мртвих косовских мученика и живих косовских осветника, упоредити нпр. Душан С. Николајевић (1885–1961), *На Видовдан 1939*, Београд: Државна штампарија 1939, за ког „без националног духа нема ни националне државе ни напретка културног“ (81).

⁷⁵ Сви наводи су из: Милош Ђурић, *Видовданска етика*, Издање српског академског друштва у Загребу 1914. (Библиотека Југославенске националистичке омладине, св. 2.)

од колике је вредности мучеништво и бол у моделисању нашег националног живота.“ (79) Зато треба „живот сматрати као средство за неку вишу сврху“ (78), што је и Принципов принцип.

Једну литерарну кулминацију култа Косова и етике Видовдана кроз призму Христовог страдања на Голготи дао је Хрват из Котора, добровољац у српској војсци, Милостислав Бартулица (1893–1984) у књизи *Распеће Србије* (књига садржи опис повлачења српске војске 1915. кроз Албанију):

„Duša je Kosova hlepila, kroz beskonačni niz vekova, da se sastane i ujedini sa dušama osvjetnika. ... A cela je naša zemlja, i slobodna i zarobljena, slavila veliki dan kada je osvećeno Kosovo.“ (25-26)
„Kosovski amanet, zajednički celoj zemlji, bio je čuvan i negovan u narodnom srcu. ... Kosovska tragedija nije bila samo jednog dela zemlje, bila je opštenarodna. ... Srpski deo naroda naročito je u tome simbolu slobode utelovio ... ceo svoj uloženi napor za narodnu slobodu.“ (149)
„Srpska se istorija na Kosovu uvrežila, i sa Kosovom je vezano celo današnje doba. Vezan je sa njime ne samo srpski narodni ideal, vezan je ceo narod. Ono što je u narodu tinjalo i kroz stoleća se javljalo, što se u razna vremena ispoljavalo i razvijalo, što se ugušilo u davno doba i u današnjici se povratilo, niknulo je na kosovskom polju. Sa legendarnom istorijom Kosova spojena je naša cela borba samoodržanja i samoodbrane.“ (151-152)⁷⁶

Косово и Видовдан важан су мотив и у каснијим радовима Милоша Ђурића:

„Победи и радости лако се заборављају, а порази и жалости остављају дубоке боре на лицу душе народне. ... Косовским поразом народу се душа проширила; народ је из пада свога, из гу-

⁷⁶ Milostislav Bartulica, *Raspeće Srbije*, Zagreb: St. Kugli, Knjižara Kraljevskog sveučilišta i Jugoslavenske akademije 1920 [прво издање је објављено у Чилеу, Antofagasta: Jugoslavenska Narodna Odbrana 1916]. – У предговору другом издању аутор каже: „Napisao sam ovu knjigu, sa najsvetijim osećajima sapatništva prema Srpskim Mučenicima, a danas je dajem u javnost sa željom, da i ovim putem pozdravim onaj plemeniti deo našeg naroda, koji je stradao za vaskrsenje i u duhu se vežem sa slobodnom Jugoslavijom...“ (6) А у закључној напомени уз друго издање: „Treba naglasiti, da je po shvatanju pisca Golgota Srbije bila prvi zamašan korak za duhovnu i socijalnu obnovu jugoslavenskog naroda i da je njegovo mišljenje, da se danas u skladu sa stradanjem i žrtvama našeg naroda u celoj zemlji, a naročito u Srbiji, mora da povedu socijalne reforme, kako bi se dala dostojna hvala svim stradaocima i udovoljilo visokim idealima sveopšte slobode za koju je narod stradao i ginuo.“ (161)

*битка слободне државе, измучио ново сазнање, обасјано једним непролазним сјајем, никад непомраченим. На развалинама националне среће поникла је као божур црвена вера у будућност. Из горива видовданскога бола избијао је пламен вере у народно васкрсење. Иако је отаџбина пропала, не сме душа пропасти. Док буде вере и душе, биће и отаџбине. Тај бол и та вера имаћаху много профетскога и телескопскога у себи. Они беху цело једно пророчанство које је, као какав неразрушив мост, спајало и помиривало нараштаје једне са другима. Нараштаји у предању чуваху пророчанство то. И бол и вера беху вазда свежи, као да су јучер слуге с бојишта се вратиле и јављају: цар погубљен, војске изгинуле.*⁷⁷

*„Од свог сопственог живота наш народ је направио своју христософију, што најбоље показује Косовски Мит, који је изгубио своје историјско значење и добио снагу мистеријске мудрости. Светосавска идеја-сила и видовданска идеја-сила постале су два најпресуднија стваралачка импулса наше историје.*⁷⁸

Истрајност живог усменог косовског предања у свим временима импресионирао је не само једног Ива Андрића⁷⁹, духовно спремног да га прими, него и једног Артура Еванса (Sir Arthur John Evans, 1851–1941) када је 1875. ходио Босном и Херцеговином и упознавао се са живим народним сјећањем на Косово:

„Нема имена у овој прозивци јунака које није одомаћена ријеч гдје год се говори српски језик. Епске баладе о судбоносном дану на Косову још свакодневно пред мноштвом сеоских слушалаца пјевају народни пјевачи, чије рапсодије, праћене тужним звуцима гусала, одјекују у великој националној тужбалици дуж врбама обраслих обала Саве и Дунава, кроз буковом шумом покривене клисуре Босне, тамне забити Балкана, планинска упоришта

⁷⁷ Милош Ђурић, „Снага унутрашњег живота: Етички коментар народној песми Пропаст царства српскога (Вук II, 45)“, *Гласник Професорског друштва* I св. 7-8 (1921) 345-353 = М. Ђурић, *Изабрана дела*, том II: *Културна историја и рани философски списи*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 1997, 194-199: 199.

⁷⁸ Милош Ђурић, „Смисао Светосавља“, *Наша снага* I бр. 2 (1941) 65-68 = М. Ђурић, *Изабрана дела*, том II: *Културна историја и рани философски списи*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 1997, 269-271: 270.

⁷⁹ Иво Андрић, *Његош као трагични јунак косовске мисли*, Библиотека Коларчевог народног универзитета, књ. 12, Београд 1935. Предавање на Коларчевом народном универзитету у Београду одржано је 24. децембра 1934. у корист подизања Његошевог споменика.

*Црне Горе, док далеко преко илирске пустиње не нађу одјек у оној пећинској пустоши стијења које се мршти изнад плаве воде Јадрана. Косовска битка је све више расла у машти потлачених људи која је само остваривала њен пуни значај дуго након тога. Трагични и романтични какви су били стварни догађаји ове велике борбе, они се истичу, наспрам поразног сумрака који је уследио, у фантастичном и натприродном рељефу освијетљеном језивим пожарима потоњих пустошења. У то вријеме имамо најдиректније свједочанство да је битку бар један од главних актера сматрао великом побједом за хришћанство.*⁸⁰

У историјској самосвијести српског народа Видовдан 1389. има аксиоматски значај: то је онај моћни историјски догађај који је реално пресудио о току српске историје и симболички означио њено разумијевање (сви каснији видовдани црпу одатле свој додатни смисао). Видовдан јесте реални догађај митске снаге (то нипошто није мит као фикција), у смислу да је то историјски догађај који нам даје вриједносну оријентацију и тачке ослонца у којима видимо надисторијски смисао.

И за Мештровића, такође надахнутог култом Видовдана, Милош Ђурић каже да је својим Видовданским Храмом „у камену опевао дивоту наших вечних вредности“.⁸¹ Иван Мештровић (1883–1962) је 1911. на Међународној умјетничкој изложби у Риму у оквиру Павиљона Србије изложио свој (тада награђен првом наградом за вајарство) Видовдански храм, који је требало да изрази српско страдање и идеале.⁸² Он је под утицајем Родена (René François Auguste Rodin, 1840–1917)

⁸⁰ Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot, during the Insurrection, August and September 1875, with an Historical Review of Bosnia*, 2nd ed., London: Longmans, Green, and Co. 1877, p. lxxv: „There is not a name in that heroic muster-roll which is not a household word wherever the Serbian tongue is spoken. Epic lays of the fatal day of Kóssovo are still sung every day to throngs of peasant listeners by minstrels of the people, whose rhapsodies, set to the dolorous strains of the ghuzla, resound in a great national dirge along the willowed banks of Save and Danube, through the beechwood glens of Bosnia, the dark recesses of the Balkan, the mountain strongholds of the Czernagora, till, far away across the Illyrian desert, they find an echo in that caved waste of rock that frowns above the blue waters of the Adriatic. The battle of Kóssovo has grown and grown on the imagination of oppressed peoples who only realized its full significance long afterwards. Tragic and romantic as were the actual incidents of that great contest, they stand out against the disastrous twilight that succeeded, in fantastic and supernatural relief, lit up by the lurid conflagrations of after ravages. At the time, we have the most direct evidence that the battle was regarded by one at least of the principal actors as a great victory for Christendom.“ – Упор. каснији пригодни видовдански ратни чланак: Sir Arthur Evans, „Serbia’s Greatest Battle“, *Times* (London, June 28, 1916).

⁸¹ Милош Ђурић, *Видовданска етика*, 1914, 39-40.

⁸² О томе Љубо Јурковић, „О учествовању Ивана Мештровића и југословенских ликовних уметника на Међународној уметничкој изложби 1911. у Риму у Павиљону Србије“, *Градина*, V бр. 10-11 (Ниш 1970) 127-131.

користио „пластични говор“ да изрази животне силе и морални карактер, а све то је под утицајем Роденовог ученика Бурдела (Antoine Bourdelle, 1861–1929) подвело под захтјев монументалности. Бурделов ученик био је и Сретен Стојановић (1898–1960), који је као малолетни тузлански гимназијалац због револуционарног национализма и припадништва Младој Босни био осуђен на десетогодишњу робију⁸³, чију вајарску реалистичку експресивност монументално свједоче Карађорђе на Светосавском платоу у Београду (урађен 1951. а изведен 1984), Његош у Подгорици (1952) и на Академском тргу између Ректората и Филозофског факултета у Београду (постављен 1994. након дугих дискусија) и Филип Вишњић (1955).

На крилима успона српске државе у XIX вијеку и побједа у балканским ратовима 1912–1913. – култ Косова и етос Видовдана (похрањени у хагиографијама, у народној епици, код Његоша, Марка Миљанова...) били су српској (и јужнословенској) омладини небеско надахнуће за земаљске подвиге, а погаженом народном достојанству топос племенитог самопоштовања, пожртвовано чуван у националном памћењу.

8. Жртва, памћење, идентитет

*„Сјутра јесте лијеп Видов данак,
виђећемо у пољу Косову
ко је вјера, ко ли је невјера!“
Вук, Српске народне пјесме II 50.*

Несавршеност памћења нас узнемирава, а потпуни губитак памћења ужасава! Примјећујемо да временом нешто блиједи и сасвим ишчезава из нашег памћења, да нешто уопште нисмо запамтили, или да се не можемо сјетити нечега што памтимо. Насупрот томе, неки трауматични догађај не можемо да заборавимо, упркос нашој вољи и потреби да се одбранимо од његове наметљивости. Такође, ми погрешно памтимо, памтимо сугестивно и манипулативно, памтимо перспективистички и конструктивистички.⁸⁴ – Да ли то важи за историју? Како објашњавати историјске догађаје? и како их памтити?, како их учинити активним и функционалним елементом идентитета?

⁸³ Видјети: Сретен Стојановић, *Сећања на младост*, Београд: БИГЗ 1997; С. Стојановић, *Исповести*, Београд: РТС, Фондација Сретен Стојановић 2014.

⁸⁴ О „седам грехова памћења“ (пролазност, одсутност, блокирање, погрешно повезивање, поводљивост, пристрасност, истрајност) пише Daniel L. Schacter, *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers*, New York: Houghton Mifflin 2001.

Сваки препород мора бити из нечега рођен, и свака будућност има своје поријекло, своју прошлост. И Принципова и наша. Видовдан има дјелотворни значењски потенцијал кроз историју и представља грађевни камен у идентитету српског народа. На темељу витешког и жртвеног Видовдана изграђени су идеали видовданске етике, наиме правда и човјечност, самопожртвовање и страдање, покајање и праштање, трпељивост и великодушност, што је заправо етика хришћанске културе, па дакле етика Жртве. Видовданска жртва свједочи један тотални и радикални реализам, који нас суочава с бруталном конкретизацијом историје. Жртва је сублимација историје. Историјска истина није логичка ни универзална, већ догађајна и уникатна. Догађај узвишеног жртвовања има значење присуства светог и даје смисао историјском времену, постаје истина историјског времена. Спремност на жртву наравно не значи величање жртвовања као вриједности по себи, јер је вриједност жртве у њеној чистоти и сврси.

Историја је за један народ и оно шта тај народ види у сопственој историји. Наш поглед на сопствену историју омогућава нам не само да бруталност историје поднесемо него и да историју разумијемо и прихватимо. За српски народ, који је мали по броју али хоће да буде велики по карактеру, историја је већ и због тога страдање. Жртва је најважнији спомен који обасјава оно што се догодило у историји. Жртва и страдање (наиме доживљај историјски проживљеног страдања, историјско искуство граничних ситуација, побједа и пораза, славе и унижења) имају епистемички смисао јер омогућавају разумијевање историје. Одатле проиходи херменеутички значај страдалних народа за разумијевање историје, уколико смо у стању да историјске догађаје посматрамо из перспективе жртве.

Истина из перспективе Жртве као субјекта битно се разликује од истине из перспективе Насиља које тражи жртву као објект. Насиље стигматизацијом конструише жртву као објект и тако рационализује своје поступке, оно демонизује жртву и тако прикрива светост жртве. Прикрива и своју природу: савремено Насиље, као модернизација варварства и нови апсолутизам, користи се митотворним оправдавањем насиља конструисањем кривице. Стигматизација српског народа као настојање да се поништи његов идентитет и да му се наметне кривица као средство овладавања, жигосање које смо на својој кожи осјетили и у последњем грађанском рату а које се често служило антисрпском пропагандом из Првог свјетског рата, заправо је техника којом се означени објект (српски народ) најприје истискује из поља морала да би потом био истиснут и из поља права: онај ко је дисквалификован као морално биће уподобљен је да се над њим предузме бесправно насиље.

Због тога имамо посебну обавезу да одбранимо част наших жртава, наших Принципа.

Неопходно је да рехабилитујемо видовданску етику жртве и подвига, не само зато што је она дио идентитета српског народа него зато што представља одважно настојање да се превазиђу неподношљива ограничења реалности. Осим тога: идентитет је интегритет као способност општег самоодржања и самопотврђивања. Важан услов идентитета је памћење, тим важнији за оног ко је дуго и често подвргаван систематском притиску да промијени идентитет. Историјско памћење као претпоставка историјског знања и историјске самосвијести, као брига за тачке ослонца националног идентитета у историјском трајању, неопходно је и због сабирне свијести о прошлости и због оријентације у будућности. Тим прије што нам се на социјалном плану намеће једна структурална амнезија као гашење селектованих тачака у памћењу. Она се из структура моћи преноси на историјску науку, књижевност, умјетност, „теорију“, у којима се обавља системско оштећење у памћењу: *damnatio in metoга* – деформација, манипулација и поништење памћења и сјећања. Деформисано, конструисано и измишљено памћење има истовремено функцију заборављања. Истраживање структура социјалног памћења и сјећања и откривање техника деформације памћења и сјећања предуслов је данашњег критичког историјског знања и историјске самосвијести. Јер су последице заборава драматичне.⁸⁵

Наша одговорност у историји није везана само за конкретно учешће у историјским догађајима, – историјска одговорност је трансгенерацијска и она производи морално јединство историјског времена.⁸⁶ Због тога нас историјски догађаји обавезују. И данас Принцип Видовдан обавезује нас на храброст и одговорност историјског постојања, на аксиоматску одлуку да су Косово и Јасеновац важан и непобитан дио нашег идентитета, који нам нико не може одузети, – уколико му га ми не дамо.

Заједничка историја и традиција обједињују заједницу, и дијахроно и синхроно, чинећи је способном да дјела на темељу трајних

⁸⁵ О претходном сам опширније писао у огледима „Брига за жртву“ (2006) и „О памћењу и заборавау: Идентитет између онтологије и дискурса“ (2005), у: Б. Шијаковић, *Присутност трансценденције*, 2013, 29-35 одн. 64-71.

⁸⁶ Видјети нпр. F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 2014, 5 и *passim*. – Све речено и још много тога успио је да игнорише Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane 2012 = Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, prev. A. Dragosavljević, Smederevo: Heliks 2014. Уопште о ревизионистима у историографији о Великом рату и посебно о Кларковој књизи видјети прегледну и подробну студију: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд: Одбрана 2014.

вриједности. Историјско предање има значај за заједницу не само услед заједничке прошлости него и ради заједничких циљева у будућности, који онда историјским догађајима увијек изнова дају смисао.⁸⁷ За нас који нисмо моћни да одлучимо о великом историјском контексту у ком скупо плаћамо то да останемо људи, – важни су колико и болни подвизи којима се прекорачују ограничења реалности. Ми имамо искуство парадоксије историјског постојања; дао нам га је и Принцип Гаврило:

*„Ал’ право је рекао пре
Жерајић соко сиви:
Ко хоће да живи нек’ мре,
ко хоће да мре нек’ живи!“⁸⁸*

Историјско понављање ове светозаревске и обилићевске тј. видовданске, наиме српске егзистенцијалне парадоксије сапео је у сабирну моћну мисао Његош (Горски вијенац 659): „нека буде што бити не може“.

9. „Јаук и гробље је народ мој.“ – Ко ме подићи Видовдански Храм?

*За М. Ц. од Итаке
Чим крв стане и пресахну сузе,
пошто смрт најбоље узме,
опет моћници и други покварењаци
са курвама и шпијунима у мрклости
нижу ред блуда и ред пакости.*

Уочи Првог свјетског рата међународно право је хтјело „хуманизовати“ рат, – а догодила су се звјерства. Рат је оставио дубоку моралну кризу, мржњу и осветољубивост. Понос и слава са којима је српски народ изашао из Великог рата нису могли да ублаже патњу и бол вели-

⁸⁷ Видјети нпр. F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 2014, 5 и passim. – Све речено и још много тога успио је да игнорише Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane 2012 = Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, прев. А. Dragosavljević, Smederevo: Heliks 2014. Уопште о ревизионистима у историографији о Великом рату и посебно о Кларковој књизи видјети прегледну и подробну студију: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд: Одбрана 2014.

⁸⁸ Ови стихови Гаврила Принципа, написани у сарајевском војном затвору ексером на порцији, првобитно су одштампани у сарајевском листу *Звоно* год. II, бр. 17 (8. марта 1919) 1. Драго Љубибратић, *Гаврило Принцип*, Београд: Нолит 1959, 266.

ког страдања. Последице по Србију биле су катастрофалне и ненадокнадиве: број смртно страдалих становника Србије процењује се на око 1.300.000 тј. 28% укупног становништва (Србија је изгубила 62% мушког становништва од 18 до 55 година, од чега 53% погинулих и 9% трајних инвалида), од мобилисаних 707.000 војника погинуло је или умрло више од половине (370.000), остало је 114.000 инвалида, преко пола милиона ратне сирочади, дјеце без хранитеља; привредна и људска добра била су у огромним размјерама девастирана: у укупно 544 предузећа уништено је 57% машина и инсталација, оштећени су рудници метала 50% а рудници угља 100%, опљачкано је 24.600 тона бакра, 2.970 тона олова, 150.000 тона пирита, 500.000 тона лигнита, 220.000 тона каменог и мрког угља, 750.000 тона терцијарног мрког угља, 1.610 тона злата и 3.100 тона сребра (предмет организоване ратне пљачке је такође петролеј, вуна, кожа, жито, брашно, вино, ракија, со, стока, итд.), сточни фонд је уништен 70% а толико је смањена и пољопривредна производња, пољопривредне машине и објекти су оштећени 44%, порушени су мостови и жељезничке пруге, изгубљено је око три петице националног богатства (оно је пред рат износило око 11 милијарди динара у злату, а штета од аустроугарских и бугарских разарања и пљачкања рачуна се на 6 милијарди златних франака), у Србији само један од хиљаду сељака има читаво одијело, а број радника тек 1923. достиже број из 1910.⁸⁹ Цркве и манастири су такође били предмет девастације и пљачке (звона, мобилијар, одежде, књиге, све!). Страдало је преко 50% свештеника и монаха, њих близу 2000.⁹⁰ (Овome треба додати страдања и губитке у балканским ратовима. Додатни послератни терет

⁸⁹ Видјети: Слободан Вуковић, „‘Стратегија’ лажног мира у кући: Економски односи између региона у Краљевини Југославији“, *Социолошки преглед* XXXIX, бр. 4 (2005) 461-496; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд: Службени гласник ³2014 [Београд: СКЗ ¹1984, Београд: Стубови културе ²2004], 480-482; М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, 2014, 283; Владимир Ћоровић, *Црна књига: Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918. године*, Београд 1920; треће издање, Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918. године, њихових потомака и поштовалаца, Београд – подружница Требиње, 1996; доступно и на: http://www.rastko.org.rs/rastko-bl/istorija/corovic/vcorovic-srna.html#_Toc536798394. – Свој извјештај о ратним губицима Србије овако завршава ђенерал Стефановић („Губитци Савезника у Светском рату“, *Ратнички гласник*: Орган Удружења резервних официра и ратника, год. XIII, св. IV-V, Београд 1934, 196-201, 201): „Но наша ослобођена Србија, после овог светског рата, била је потпуно упропаћена. Болештине, злостављање и убијање од стране непријатеља, умирање оних у ропству по латерима, и са губицима код војске, Србија је изгубила готово 1/3 свога становништва. Сем ове жртве у крви, Србија је била потпуно опустошена. Бугари и Аустро-Мађари, из ње су однели све, што се је могло понети, чак су и са богомоља и звона скидали. Кроз нашу су земљу пролазили и дивљи Хуни и обесни Турци, али нису је толико опљачкали и опустошили као крвожедни Бугари и цивилизоване Швабе.“

⁹⁰ Видјети Радмила Радић, Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, Београд: Филип Вишњић, Гацко: Просвјета 2014.

била је српска великодушност према новим областима проширене државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, из којих је Аустроугарска мобилисала преко 500.000 војника, а које су изједначене у подјели ратних репарација, чији дугови и зајмови су такође солидарно преузети, итд.) Но највише су бољели планирани и почињени окрутни и масовни злочини, свирепа звјерства од стране власника цивилизације и културе.⁹¹ Намјера да се уништи српски народ била је нескривена и озбиљна, а у приличној мјери је и остварена. Из данашње перспективе јасно се види да се Срби од последица Великог рата до данас нису могли повратити. Данас још теже.

Страдање и жртвовање имало је епске размјере. Да ли је све то могао да изрази Видовдански Храм? – Још 1907. Мештровић је почео да осмишљава Видовдански Храм (Косовски Храм) као монументални маузолеј посвећен „религији крајњег жртвовања“, главнину скулптура је урадио 1908. и 1909. током боравка у Паризу (торзо Бановић Страхиње данас се налази у Тејт галерији у Лондону, а у Народном музеју у Београду скулптуре Милоша Обилића, Срђе Злопоглеђе, Мале удовице и Сјећања, као и каријатиде у атријуму), изложио их у галерији Secession у Бечу 1910, а велика дрвена макета Видовданског Храма урађена је за међународну изложбу у Риму 1911, да би потом била излагана у Београду 1912, Венецији 1914, Лондону 1915. и 1917, Глазгову 1915, Бредфорду 1918, Паризу 1919. ... (а сада се налази у Народном музеју у Крушевцу). На отварању лондонске изложбе 24. јуна 1915. уочи Видовдана Мештровић је истакао да Косово као „свето мјесто“ уједињује све југословенске народе симболизујући њихове поразе и херојске жртве.⁹²

Поводом Мештровићевог излагања у Бечу 1910. изашла је исте године у Београду брошура с кратким огледима Н. Каравајева (то је псеудоним, а ради се о руском новинару Лаву Соколовском: Лев Нау-

⁹¹ Упор. радове Арчибалда Рајса (Rudolph Archibald Reiss, 1875–1929): А. Рајс, *Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила*, Крф: Државна штампарија Краљевине Србије 1918; Р. А. Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима: Онима који се нису вратили. Саопштење једног пријатеља из тежких времена*, Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1928 (1991); Београд: Итака 1997, 2014; Родолф Арчибалд Рајс, *О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918: Изабрани радови*, Београд: Историјски музеј Србије, Стручна књига 1997; А. Рајс, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта* (необјављени текстови на српском језику), Београд: Геополитика 2014. Такође: Милоје Пршић, Слајана Бојковић, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918*, Београд: Историјски музеј Србије 2000; Миодраг Старчевић, *Аустроугарски злочини у Србији 1914–1918*, Београд: Геополитика 2007.

⁹² Мештровић у једном писму с почетка рата 1914. овако формулише моралну идеју водиљу: „treba se boriti do smrti protiv ugnjetača i svireposti, za pravo i pravdu, i za svoju zemlju – i ne žaliti nikoje žrtve. I ta vera živela je i ostala nepromenjena od Kosova pa sve do danas...“ – [Ivan Meštrović], „Zamisao Kosovskog Hrama“, *Nova Evropa* knj. I, br. 13 (Zagreb, 23. dec. 1920) 447-448 [503-504 ћириличног издања].

мович Соколовскиј, †1915) „Видовдански Храм“ и философа и педагога Милана Шевића (1866–1934) „Косовске песме у камену“.⁹³ Соколовски истиче ауторову надахнутост славном српском прошлости и с дивљењем говори о његовим фигурама за Храм, чему се придружује и Шевић напомињући да Срби тек треба да узврате Мештровићу што их је својом умјетношћу толико задужио. У духу општег одушевљења омладине дјелом овог „пророка ослобођења“, о Мештровићевом наступу у Риму 1911. писао је Димитрије Митриновић: за њега је Мештровић „велики пјесник српске народне трагедије“, „српски национални херој, проповједник борбе, пјесник побједи“, пророк „васкрсења ... српског и хрватског“ народа; „Срби су са Мештровићем донијели гест националне жртве, култ херојизма“, а умјетников нарочити подухват је „стварање Видовданског храма“ који има сврху да искаже љепоту националног јунаштва и жртве, националне снаге и душе.⁹⁴ Свој допринос одушевљењу дали су Надежда Петровић (1873–1915)⁹⁵, Аугустин Ујевић (1891–1955)⁹⁶, Милош Видаковић (1891–1915)⁹⁷ и многи други. Перо Слијепчевић 1913. визионарски пише како је 1930. походио Видовдански Храм на Косову, описујући га у мештровићевској замисли и дивећи се монументалној једноставности.⁹⁸ А страдалнички разлози за подизање Храма тек је требало да се десе у Великом рату. Ехо лондонске изложбе Храма 1915. чуо се у Британији и следеће ратне године, када је величанствено слављен Видовдан (Kosovo Day): текст Ситон-Вотсона (Robert William Seton-Watson, 1879–1951) „Србија јуче, данас и сутра“ прочитан је у 12.000 школа и у 23.000 цркава, у лондонској катедрали Светог Павла бесједили су кентерберијски надбискуп и епископ Николај Велимировић (1880–1956), у хиљаду биоскопа приказани су српски филмови. Слично и следеће 1917. Те године је Милутин Божић (1892–1917) стигао да у Солуну објави Песме бола и поноса, на

⁹³ Н. Каравајев, *Видовдански Храм* / Милан Шевић, *Косовске песме у камену* : Вајарски радови Ивана Мештровића, Београд: Књижарница Рајковића и Ђуковића 1910, 30 стр.

⁹⁴ Димитрије Митриновић, „Иван Мештровић“, *Босанска вила XXVI* (Сарајево 1911) бр. 9, 129-131; бр. 10, 145-148. – Митриновић је тих година о Мештровићу објавио десетак текстова, који врхуне у огледу објављеном на чешком: „Velikán slovenské plastiky I. Meštrovič: Srbski narodni eroreje ve skulptuře i architektuře“, *Dílo XI* (Praha 1913) 127-129, 142-153, 180-192, 205-215.

⁹⁵ Надежда Петровић, „Са четврте Југословенске Изложбе у Београду“, *Босанска вила XXVII* бр. 11-12 (1912) 178-181, 1816: „Иван Мештровић је српски народни профет, он је генијални вајар народне психе, народних идеала, векови су учествовали у стварању његовом.“

⁹⁶ Аугустин Ујевић, „Испуњени завет“, *Босанска вила XXVIII* бр. 1 (1913) 1-3, 26: „Неколике књиге народних творевина и Видовдански Храм – то је најбоље и најсветије и највише наше...“

⁹⁷ Милош Видаковић, „Изложба у Венецији“, *Народ V* бр. 393 (1914) 1-2.

⁹⁸ Перо Слијепчевић, „Видовдански Храм“, *Босанска вила XXVIII* (1913) бр. 20, 283-285; бр. 21, 298-299.

Крфу је Растко Петровић (1898–1949) објавио Косовске сонете (у Забавнику) а Драгољуб Филиповић (1884–1933) Косовске божуре, Милосав Јелић (1883–1947) је написао Србијански венац (Солун 1917). Милорад Б. Недић (1885–1943) у Бизерти 1918. штампа поетске фрагменте Косовске ноћи. Јован Дучић (1871–1943) објављује на Крфу 1917. похвалу Мештровићу, чија „дела представљају циклус Косовског храма, који је Велика Србија решена да подигне после рата армијама палим за отаџбину дуж њених река“.⁹⁹

Но било је и критичког дистанцирања, а једно од првих је оно Драгутина Ј. Илића (1858–1926), који Мештровићев Видовдански Храм смјешта у контекст сецесије и схвата као обесвећење.¹⁰⁰ За Синишу Кордића (1897–1977) у Мештровићевом Косовском Храму нема ничега „што би могли да осетимо близу себе као наше и за нас“.¹⁰¹ Много доцније, као да је све приговоре сублимисао Лазар Трифуновић (1929–1983), професор историје модерне умјетности и дугогодишњи директор Народног музеја у Београду (1962–1968):

„Од народског Косовског предања створена је класна видовданска идеологија, званична, великодржавна, једна чиста морална победа ликовно је претворена у сумњиву расну супериорност, германски предимензионирану, преголему да би један мали народ, српски, могао да је интимно доживи као своју. Видовдански храм Мештровић је уобличио у форми њему савремене и у средњој Европи тада актуелне сецесије, то је био пандан Меџнерове ‘Битке народа’, у основи, један џиновски изложбени павиљон у коме су сфинге, камене атлете и каријатиде стварале нову религију праведне жртве, суза, људских мука, тамјана и свете воде.“¹⁰²

⁹⁹ Јован Дучић, „Велики српски вајар Иван Мештровић“, *Српске новине* LXXXIV, бр. 76 (Крф, 27. јун 1917) 2.

¹⁰⁰ У тексту потписаном Посматрач, „Видовдански храм“, *Бранково коло* 18 (Сремски Карловци 1912) 176-178, 207-210. Драгутин Илић [Илић] у збирци поема *Освећено Косово* (1913) већ се био приклонио духу традиционалне јуначке епике.

¹⁰¹ Синиша Кордић, *Уметност и неуметност*, Београд 1924 (на предњој корици је Мештровићев Косовски Храм); одавде је кратак текст „Видовдански Храм“ прештампан у видовданском броју часописа за националну и хришћанску културу *Претеча* бр. 3 (Београд 1928) 49-50.

¹⁰² Лазар Трифуновић, „Ликовни израз Косовског предања: Поводом расправе о споменику кнезу Лазару“, *Књижевне новине* бр. 385 (Београд, 27. фебруар 1971) 7. – Више о идеолошком амбијенту Видовданског храма сада Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Београд: Грађевинска књига 2007. На ову књигу се ослања прегледни чланак: Dimitrije Bukvić, „Kosovski mit i ideologija jugoslovenstva: Vidovdanski hram Ivana Meštrovića“, *Sociološka liča* VIII/2 (2014) 83-91.

Али из једног сасвим другог угла, оног принциповског, огласио се поетским пуцњем Милош Црњански (1893–1977), као громовник. Средиште његове мете није била естетика и поезика него етика и политика. Он је 1919. пркосно подигао Видовдански храм Принципу Гаврилу. У ратној родољубивој поетској збирци Лирика Итаке (циклус „Видовданске песме“) сачинио је „Спомен Принципу“, и касније му (1959), јер је у питању политичка а не сентиментална пјесма, као постамент додао коментар „Уз песму о Принципу“.¹⁰³

„Сандук Франца Фердинанда био је покривен заставом Хабсбурга, жутом, са двоглавим црним орлом, старим око хиљаду година.

Син једног сиромаша, пролетера, земљорадника, Херцеговца, још непунолетан, био га је скинуо са неба, револверским пуцњима.

Атентатор је имао чудно име.

Састављено од имена принца и архангела. [...]

... чак и код нас, неки су од Принципа били начинили Србина-провинцијалца, фанатика, шовена, који је, тобоже, био само играчка у рукама шефа Обавештајног одсека србијанског генералштаба, пуковника Драгутина Димитријевића Ануса.

Међутим, атентатор нам је говорио, јасно, и са оне стране гроба. [...]

Ни после рата, Принцип, у нас, није био омиљена тема.

Његов акт одобравала је само наша сиротиња и омладина. Буржоазија није одобравала акт Принципа. При крају рата, сви су у нас говорили само о потреби подизања једног велелепног Косовског храма према нацрту Меитровића.

Наш велики песник Дучић видео је, тада, у Србији, императора. Он јој је узвикивао: „Ave Serbia!“ (Morituri te salutant). Ја сам написао ову песму у славу убиства и Принципа. ¹⁰⁴

¹⁰³ Милош Црњански, „Спомен Принципу“, *Књижевни југ* IV 1 (Загреб/Београд 1. VII 1919) 8; потом у: Милош Црњански, *Лирика Итаке*, Београд: С. Б. Цвијановић 1919, стр. 14; *Итака и коментари*, Београд: Просвета 1959, 53-59; „Уз песму о Принципу“, такође: Милош Црњански, *Сабране песме*, Београд: СКЗ 1978, 21-22, 174-179. – Упор. Владимир Јовичић, „Miloš Crnjanski: ‘Spomen Principu’“, *Delo* XIX 2 (Београд 1973) 182-190 = Владимир Јовичић, *Српско родољубиво песничтво*, Београд 1976, 472-482. Видјети сада текстове у зборнику радова Милош Црњански: *поезија и коментари*, ур. Драган Хамовић, Београд: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет БУ, Нови Сад: Матица српска 2014.

¹⁰⁴ Милош Црњански, *Итака и коментари*, Београд: Просвета 1959, 58-59; Црњански, *Сабране песме*, Београд: СКЗ 1978, 178-179.

Спомен Принципу

*О Балши, и Душану Силном, да умукне крик.
Властела, војводе, деспоти, беху срам.
Хајдучкој крви нек се ори цик.
Убици дишите Видовдански храм!*

*Слави, и оклопницима, нек умукне пој.
Деспотица светих нек нестане драж.
Гладан и крвав је народ мој.
А сјајна прошлост је лаж.*

*А ко нас воли, нек воли камен голи.
Нек пољуби мржњу и мртве.
Ископане очи, вино што се точи,
у славу убиства и жртве.*

*О правди и победи светој нек умукне крик.
Оцеви и браћа и сестре беху срам.
Освети, мајци нашој, нек се ори цик.
Раји, рити, дишите косовски храм.*

*А сунцу и манастирима угушите пој.
Кадифе и свиле нек нестане драж.
Јаук и гробље је народ мој.
А сјајна прошлост је лаж.*

*Мој народ није стег царски што се вије,
него мајка обешчаићена.
Зној и сиротиња и мржња што тиња
у стиду згаришта и стена.*

У новој лирици смрти, донесеној право из рововског блата и крви са фронта у Галицији, Милош је стао на Гаврилову страну, на страну онога који је поновио чин косовског Милоша. Црњански самозван упада на побједничку прославу да поремети славodobитну подјелу части и ордења и да свима пренесе оно што је Принцип саопштио „јасно, и са оне стране гроба“. Он је заступник („мој народ“) мученичких жртава, поражених страдалника, осрамоћених и понижених, објешених о конопац и набијених на колац, оних од чијих је глава сазидана ћелекула, његов отац „на точку цвили“ а кћер му „глођу вуци“ (Војничка

песма). Овај поетски атентатор-осветник такође говори из оностраности, с оне стране гроба, из сопственог искуства ратне страхоте. Говори у име бунтовника и осветника, безимених и нишчих, у име оних који су бомбама и пуцњима свој народ пробудили из „пријатног, аустријског, дремежа“ а који су „долазили са такозваног дна народа“ („Уз песму о Принципу“). Говори у име погажених принципа. Потпуно свјесно говори из привржености Принципу, чији „акт одобравала је само наша сиротиња и омладина“.¹⁰⁵ Милош Црњански нам се обраћа из оностраности патње.

У исто вријеме када је Црњански 1915. у Галицији трагао за Принципом у стиховима и заклоном од смрти у рововима – један други пјесник, Франц Верфел (Franz Werfel, 1890–1945), мобилисан као болничар, сусрео се у затворској болници са сарајевским атентатором, умирућим двадесетогодишњим Недељком Чабриновићем, и своју поезију нашао на његовом лицу. У потресној приповијетки с титулом од имена заточеног, Франц Верфел на благом блиједом измученом лицу хвата осмијех који му Чабриновић упућује као знак заједништва у људскости:

„Но истовремено тај смијешак је поздрав, поздрав из оностраности патње, поздрав титрајуће свјетлости душе што свуда пробија из развалине његовог измученог трупа и у мом тамном чврстом тијелу тражи братску свјетлост.“ (Zugleich aber ist dies Lächeln ein Gruss, ein Gruss vom Jenseits der Leiden her, ein Gruss des schwingenden Seelenlichts, das überall aus der Ruine seines zermarterten Körpers tritt und in meinem dunklen festen Leibe das geschwisterliche Licht sucht.)¹⁰⁶

¹⁰⁵ О значају Принциповог пуцња Милош Црњански говори и у „Коментару уз *Здравицу*“ (*Итака и коментари*, Београд 1959):

„Сарајевски атентат значио је велику промену у историји нашег народа, па и појединаца који су том народу припадали.

Босанци су са масовне, већином литерарне патриотске акције Пречана прешли на директну, терористичку акцију која је убрзала смрт Аустрије.

Принцип је, сем тога, први пут, поделио наш народ, на класе. Убиство аустријског престолонаследника одобравале су само, такозване, ниже класе, и омладина. Такозвани виши сталежи, буржоазија и црква, убиство нису одобравали.

Принцип је, својим актом, ипак, ударио свима нама на чело жиг убица и сви смо ми постали сумњиви полицајцима, не само у Аустрији, него и целој Европи. Принцип нас је тако повезао боље него што смо били повезани, дотле, црквом, традицијама, крвљу. Језик којим је атентатор говорио био је јасан. Аустријском царству било је одзвонило.“

¹⁰⁶ Franz Werfel, „Cabrinowitsch: Ein Tagebuch aus dem Jahre 1915“, *Die Neue Rundschau*, Jg. 34, N. 6 (Juni 1923) 552-581 = F. Werfel, *Erzählungen aus zwei Welten*, Bd. I, Frankfurt/M: Bermann-Fischer 1948 = *Das Franz Werfel Buch*, hg. v. Peter Stefan Jungk, Frankfurt/M: Fischer 1986, 168-194. Убрзо је приповијетка објављена и у преводу Густава Крклеца (1899–1977): Франц Верфел-

Из оностраности патње (vom Jenseits der Leiden her) – одатле долази оно искуство које мистички повезује двојицу пјесника: једног нагони на бунтовничку освету а другог на покајничко смирење. У свом литерарном опису Верфел хоће да Чабриновићу донесе оно што му отимају – спасење:

„Сви гледаху на ово смањено племићко лице са тамно-мирним очима тамо на носилима. И у грубе душе ухвати се тајна. Људи стајашу укочено, позорно, збуњено, као да је међу њима неки претпостављени. Једном јагњету натоварена је кривица. Ово биће више ништа неће осјетити, чак ни људску смрт. И због тога надмашује све.“ (Alle blickten auf das kleingewordene adelige Gesicht mit den dunkel-ruhigen Augen dort auf der Bahre. Und in die derben Seelen griff das Geheimnis. Die Männer standen starr, habtacht, verlegen, als wäre ein Vorgesetzter unter ihnen. Einem Lamm war die Schuld auferlegt worden. Dieses Wesen wird nichts mehr empfangen, nicht einmal einen Menschentod. Und darum übertrifft es alle.)¹⁰⁷

Једном јагњету натоварена је кривица. (Einem Lamm war die Schuld auferlegt worden.) У неописивој патњи, и унижености, и осамљености, Чабриновић је прошао кроз мистичку трансформацију до христоликости и светости. Смрт га се више не дотиче. Он се вазнио са своје голготе. Верфел присуствује тајни обесмрћења. То је тајна која се налази у темељу и средишту храма – на жртвенику. И Верфел (пјесник кога је Црњански 1920. посебно издвојио „за нас“¹⁰⁸, а који је због јеврејског поријекла касније од нациста избјегао у САД) и Црњански хоће да бране оне које више нема ко да брани, оне који су одабрани као жртве јер нема ко да их освети – и који сами постају свети.

Милош Црњански, душа која се измучена и опустошена враћа из рата који је поништио све, опомиње нас да се оканемо побједничког

л, „Чабриновић: Дневник из године 1915.“, *Српски књижевни гласник*, књ. XVI, бр. 5 (Београд, 1. нов. 1925) 328-332; сада прештампано у: *Летопис Матице српске*, год. 160, књ. 493, св. 6 (Нови Сад, јун 2014) 770-775, гдје види и прилог: Горана Раичевић, „Чабриновић, Верфел, Црњански, Принцип...“, *исто*, 775-782.

¹⁰⁷ Уз ово видјети: Anita Auckenthaler, „‘Einem Lamm war die Schuld auferlegt worden.’ Die Präfiguration Christi in Franz Werfels Erzählung ‘Cabrinowitsch: Ein Tagebuch aus dem Jahre 1915’“, in: K. F. Auckenthaler, H. H. Rudnick, K. Weissenberger, Hgg., *Ein Leben für Dichtung und Freiheit: Festschrift zum 70. Geburtstag von Joseph P. Strelka*, Tübingen 1997, 387-396.

¹⁰⁸ „Osobito dva imena voleo bih da zabeležim za nas: jedno je Georg Trakl, a drugo Franz Werfel.“ – пише Црњански у јесен 1920. из Беча Милану Ћурчину (1880–1960): Miloš Crnjanski, „Pisma iz Pariza: I. Већ“, *Nova Evropa* књ. II, br. 1 (Zagreb, 21. mart 1921) 75-79: 78.

славља и властелинског честољубља (усред погибије то је срамота), већ да се суочимо с бруталношћу истине, као на Голготи: српски народ је „гладан и крвав“, он је „јаук и гробље“, „мајка обешчашћена“, „зној и сиротиња“. Прилика није за славопојни патриотизам привилегија (Пролог: „Нисам патриотска трибина.“), већ за родољубље до бола неподношљиво, које воли „камен голи“, које љуби „мржњу и мртве“, „ископане очи“. Крв, мржња, презрење, освета, убиство, смрт, – издржи љубави, то је твој род! То, а не „стег царски“, не славна држава и њена великашка управа, разлог је пјесниковог избора Србије за завичај, због идентификовања и сапатништва са оним „што је толико напаћено, што је толико несрећно кроз векове“¹⁰⁹ (као што је за Принципа Србија била Отаџбина¹¹⁰). Трагика српског страдања је таква да изазива старозавјетни осветнички урлик, као пријетњу онима које само страх од освете зауставља пред грлом жртве. Зато пјесник не излива емоције него жуч, а његово реторичко обраћање не очекује, не дозвољава, одговор. Јер, ту нема јавног мудровања ни интимног чувстовања, већ се у непосредности и изричитости даје страдално историјско откривење. На страшном мјесту постојати – за то није довољна старачка мудрост која стрпљиво и паметно чека да однекуд наиђе слобода (па ће онда бити славе и части), већ је потребно нешто друго, што није лудост, него младалачка мушкост. Зато слава припада „хајдучкој крви“ и „освети, мајци нашој“, а Видовдански храм треба подићи убици-осветнику Принципу и „раји, рити“ из које су дошли ослободилачки пуцњи који су без питања и трагично ујединили читав народ. Подићи храм убици-жртви и онима који су нико – то је парадоксално и можда с оне стране морала и права, али је свакако с ове стране неиздрживо парадоксалне историјске судбе.

Послије свега, када „победила је смрт“ (Победи) и пјесник диже Здравницу „Да живи гробље! ... Ми смо за смрт!“, када је крв „наш страشان понос“ (Химна) и онда „Проклета победа и одушевљење. Да живи мржња смрт презрење“ (Наша елегија), послије свега потребна је нова, крвљу плаћена по-етика. У таквој атмосфери фантазмагоријски

¹⁰⁹ „Али, завичај, прави, знате, који волите, који осећате, за мене је Србија. Зато што сам изабрао нешто што је толико напаћено, што је толико несрећно кроз векове, сада, а нарочито последњих сто година. То је мој завичај.“ (Милош Црњански у разговору с Драшком Ређепом за ТВ Београд 24. XII 1970; према: М. Crnjanski, *Ispunio sam svoju sudbinu*, prir. Z. Avramović, Beograd: BIGZ, Srpska književna zadruka, Narodna knjiga 1992, 142.) – Но ово сапатништво је изгледа један од разлога што Црњански до данас остаје непогода(н) за владајућу културу: јер је он за културу засновану на култу у чијем средишту је жртва, а то не прија онима који се одају култури забаве и заборавља.

¹¹⁰ У разговорима Принциповим са Мартином Папенхајмом (Martin Pappenheim, 1881–1943, *Gavrilo Princip's Bekenntnisse*, Wien: R. Lechner & Sohn 1926) у војном затвору у Терезину 1916: Р. Парезанин, *Гаврило Принцип у Београду (Млада Босна и Први светски рат)*, Београд: Catena mundi 2013, 195.

говорити „о потреби подизања једног велелепног Косовског храма према нацрту Мештровића“ – то значи да „отаџбина је пијана улица“ (Вечни слуга), да је сама реалност постала иронична и парадоксална, што је истовремено момент њене самодеструкције. Није Гротеска¹¹¹ дакле само револт пјесников: стварност коју је произвео рат постала је гротеска, и кривац за то није огледало поезије.

Гротеска

*Зидајте храм
бео ко манастир.
Нек шеће у њему Месец сам
и плаче ноћ и мир.*

*А на храм дижите црну
сфингу народа мог.
Нек се све звезде што језде осврну
за смех чудовишта тог.*

*Зидајте храм
бео ко манастир.
Нек шеће у њему Месец сам
и плаче ноћ и мир.*

*У храму над Милошем и Марком
уоквирте златом на олтару жарком
печате плаве и румене,
жуће и црне и шарене.
Печате плаве и румене
жуће и црне и шарене,
љубичасте и зелене.*

*Печате устава и права,
закона и штатута,
привилегија хиљаду пута,
обећања и фермана,
похвала са свих страна,*

---

¹¹¹ Miloš Crnjanski, „Grotoska“, *Savremenik* XIII 8 (Zagreb 1918) 333; потом у: Милош Црњански, *Лирика Итаке*, Београд: С. Б. Цвијановић 1919, стр. 9-10; *Итака и коментари*, Београд: Пролетарства 1959; такође: Милош Црњански, *Сабране песме*, Београд: СКЗ 1978, 14-15.

*народа мог:
да види Бог.*

*Зидајте храм
бео ко манастир.
Нек шеће у њему Месец сам
и плаче ноћ и мир.*

То је храм у коме неће бити нико до „Месец сам“, храм народа који више не постоји, храм у коме више нема ко ни да плаче осим „ноћ и мир“. Мештровићеву за Видовдански Храм планирану Сфингу (она се данас налази у Аранђеловцу, на улазу у парк Буковичке бање) види Црњански као црно чудовиште чији језиви смијех је скамењен у празнини испод звијезда. Сфинга је сама по себи гротескна јер је људско-животињско биће, а Црњански има класично образовање па зна да је сфинга (σφίγξ) погубница и давителка (σφίγγειν) „народа мог“. У овом велелепном Косовском храму нема икона ни фресака, но је у њему свечано изложено све што је преостало од једног народа: на хиљаде његових привилегованих људских права, безброј обећања лудом радовања, „похвала са свих страна“ за погибије и страдања, за туђ рачун и кратку љубав, и све то у златним рамовима и са дивним разнобојним печатима: „да види Бог“ – јер више нема ко ни пред ким да се позове на те шарене лаже и паралаже, па сад их залуд гледа и Бог. То није психолошко стање незнања као лични губитак наде, већ храбро одбацивање службене и аксиоматске пуке наде и егзистенцијално суочење с неухватљивошћу истинске наде: безнадежност преиспитује границе наде, безнадежност дефинише наду. Горка иронија Гротеске сама избија из мучне стварности.

Послератна стварност, у којој се побједоносно прославља погибија сопственог народа и намјерава да се у славу и част његовог нестанака сагради грандиозни храм, постала је гротеска: она је неприродна фантазмагорија, у којој се неразумно слављење људског трансформише у страву нељудског, она изазива тјескобу јер нас везује за свијет који нам је одбојан, њена парадоксалност изазива бол јер је реална, у њој оно негативно постаје чудовишно и ужасно. Гротескно изобличавање стварности наглашава саму стварност, ретушира њено непријатно лице, па отуд има епистемички смисао, као сократовска иронија: гротеска је пут сазнања и понирања у себе. Макета Видовданског Храма стицајем срећних околности је сачувана (пронађена је 1968. у Њујорку и враћена у Београд, кад више ником није била потребна). Темелје његове замисли пољуљао је Видовданским песмама Милош Црњански, из оно-

страности патње и с оне стране смрти, и вратио Видовдану неисцрпну народну снагу важења, а Принципу подигао неразрушив спомен.

[Непосредно искуство рата било је за Црњанског трајно и изузетно важно.¹¹² Он се 1934. у тексту „Оклеветани рат“ супротставља апсурдној пацифистичкој пропаганди („била је европски специјалитет, као и ратна, и долазила је, тенденциозно, из побеђених држава, пре свега“), супротставља се клеветању рата и војника („Рат је требало упрљати сасвим, војника унизити сасвим, јер уз пацифизам ишла је паралелно и нарочита пропаганда.“), вријеђа га „исмевање мртвих“, па заострава контрапункт који тече у његовим венама: „Они, међутим, који су били у рату, и лежали међу мртвима знају да је рат величанствен и да нема вишег момента, никада га није било, у људском животу, од учешћа свесног у битки. ... Живот мирнодопски, иначе, сам по себи, пун гада, мизерија, очаја и нискости, не може, или бар није могао пре, да издржи поређење са узвишеним сенкама рата.“ Осјећајући „дубоки значај великих жртава“ и знајући да „наш народ, заиста, не треба учити шта је патња у рату“, Црњански брани „ратнички понос, ратничку прошлост, војнички образ“ као последњи иметак српског народа, и закључује: „Ако унизите и оклеветате његово учешће у прошлом рату, ако упрљате ратове Србије, једини капитал у нас који још није проћердан, шта ћете имати том намученом народу лепога рећи? ... Рат који је био, са свим својим страхотама, са свим својим тешким жртвама и последицама за наш народ, ипак, изгледа као једна светла, вечна звезда у ноћи над нама.“¹¹³ У полемици која се поводом овог текста развила, Црњански је нагласио („мени је стало пре свега до тога“) да је његово схватање и доживљај рата заправо „мистично наслеђе које носим у себи од оца и деда, и које сам и размишљањем и посматрањем и искуством проверио да је на свом месту и право“.¹¹⁴]

¹¹² О важности ратног искуства Црњански говори 1931. Бранимиру Ћосићу: „Ја сам се формирао последње године пред рат и у рату. У хаосу и на ратиштима као прост аустријски војник ја сам патио, боловао, бежао и јуришао. Спавао сам међу мртвацима. Тај рат нећу и не могу да заборавим. У тих пет година, у болницама и логорима, писао сам Маску, Дневник о Чарнојевићу и своје песме. Ономе што сам тад осећао и мислио о човечанству, о растанцима и патњама, о узалудности, хоћу да будем веран и доследан. У великом хаосу Светскога рата био сам непоколебљив у својим тугама, замишљености и мутном осећању самоће. Ни радост послератна није ме изменила.“ (Бранимир Ћосић, *Десет писаца – десет разговора*, Београд: Геца Кон 1931; према: М. Стрјански, *Ispunio sam svoju sudbinu*, 1992, 19-20.)

¹¹³ Милош Црњански, „Оклеветани рат“, *Време* XIV, бр. 4379 (16. III 1934) 1; Милош Црњански, *Есеји и чланци*, Београд: Задужбина Милоша Црњанског 1999.

¹¹⁴ Милош Црњански, „Мирослав Крлежа као пацифист“, *Време* XIV, бр. 4442 (22. V 1934); Црњански, *Есеји и чланци*, 1999.

10. Спомен Жртве

Како савладати историјско искуство страдања у Великом рату 1914–1918. и његовом наставку 1939–1945? Прослава катастрофе и континуираних погубних илузија, обиљежавање које за собом не оставља ни биљег ни ожиљак, евоцирање као повратак ономе што је неповратно и „не повратило се“, – то не би био одговоран однос. Спомен жртви је питање живота у будућности. Изложен погрому и прогону много пута у дугом кретању кроз историју, а у двадесетом вијеку нарочито, српски народ је био принуђен да поднесе огромне жртве. Мали по броју али велики по свом националном карактеру, српски народ је за одбрану права на постојање у свом идентитету и слободи и сам био спреман да поднесе сваку жртву. Принуђеност и спремност на жртву ради одбране животног простора и животних идеала – ова карактеристика је одавно ушла у народно предање и епику као основа „видовданске етике“ и покретачког начела „за Крст часни и Слободу златну“: етос жртве и подвига постао је дио идентитета српског народа, његова константа. Важан услов идентитета је памћење, тим важнији за оног ко је дуго и често подврђаван систематском притиску да промијени идентитет. Историјско памћење као претпоставка историјског знања и историјске самосвијести, као брига за тачке ослонца националног идентитета у историјском трајању, неопходно је и због сабирне свијести о прошлости и због оријентације у будућности. Памтити праведне и невине жртве, његовати спомен Имена Жртве, – на то нас обавезује уважавање базичних моралних норми, воља за очувањем идентитета и интегритета, право на признање и самоодређење, обавезује нас светиња живота, нарочито будућих живота. Или ћемо активно поштовати жртве и одбранили њихово право на смисао жртвовања или ћемо дати за право насиљу и узети учешће у заборау. Потребна нам је култура памћења Жртве.¹¹⁵

Заборава жртве је њено обесмишљавање, порицање да жртва има сврху, потирање права на смисао жртвовања, поништење последњег права жртве – да буде жртва и да чистим жртвовањем порази насиље: заборава жртве је побједа насиља. Заборава Жртве је заборава Бога који се за нас жртвује, заборава светости и трансценденције. Брига за Жртву је брига за Светињу Живота, јер иначе ни наш живот нема вриједност ни сврху. Живот и добија смисао жртвом и љубављу. Примити дар жртве

¹¹⁵ Овдје преузимам одговарајуће формулације из огледа „Брига за Жртву“ (2006), у: Б. Шијаковић, *Огледање у контексту: О знању и вјери, предању и идентитету, цркви и држави*, друго, проширено издање, Београд: Службени гласник 2011, 345-358 (као и: Б. Шијаковић, *Присутност трансценденције*, 2013, 29-35); видјети и моју књижицу („издање аутора и није за продају“) *Брига за Жртву: Памћење Имена и Спомен Српске Жртве*, Београд 2011.

значи осигурати мјесто жртве у свом идентитету, у свом наслеђу и следбеништву. Себедаривање жртве је истина живота коју чувамо у памћењу као дио себе. Но није само жртва потребна нама, него смо и ми потребни жртви. Брига за жртву и памћење жртве је накнадна одбрана жртве, јер насиље бира жртву која не може да се брани ни свети. Памћење жртве је могућност за њену накнадну милост и праштање, јер право да прашта има у крајњем само жртва. Суштински, праштање није заборав јер оно не чини да нестане то због чега се прашта. Праштање претпоставља покајање, правду и истину, – иначе остају једино освета или заборав. Заборавили смо сопствене вишемилионске жртве (тачан број још увек није утврђен), што је нека врста саучесништва у злочину, и озбиљан разлог за стид. Жртва има право на памћење Имена – свето право на спомен Имена Жртве.

Због чињенице да се српски народ, уз јеврејски и јерменски, убројао међу народе с процентуално највећим војним и цивилним жртвама у новијој историји (XIX и XX вијек), наша обавеза и потреба да успоставимо меморијалну установу посвећену српским жртвама – Спомен Жртве – јесте идентитетске и егзистенцијалне природе, она је такође онтолошка, а не само етичка.